

DEPOZITUL DE BRONZURI DE LA LIPOVA, JUD. ARAD*

Florin GOGÂLTAN**

Victor SAVA***

Arheologului Emődi János

Lui Emődi János îi datorăm peste 40 de ani de cercetare arheologică în Transilvania. De numele său se leagă în primul rând investigarea unui număr însemnat de peșteri¹. Doar cei care s-au apropiat de asemenea obiective cunosc dificultatea studierii lor². Dacă în spatele tău nu stă nicio instituție, ci doar familia și bucuria descoperirilor, efortul depus este cu atât mai mult de apreciat. Peșterilor li s-au adăgat și alte obiective fie ele pre- și protoistorice, medievale sau moderne³. Recuperarea și salvarea unor piese din os sau metal, cu precădere preistorice⁴, a fost o altă preocupare constantă a omului de știință Emődi János. Omagierea sa prin acest mic articol este un palid respect pe care comunitatea noastră i-l datorează.

*

Piese de metal discutate în continuare au fost identificate în colecțiile muzeului din Lipova. Ele au fost înregistrate pe data de 28

* Această lucrare a fost realizată în cadrul proiectului finanțat de Ministerul Educației Naționale, CNCS-UEFISCDI, nr. PN-II-ID-PCE-2012-4-0020.

** Institutul de Arheologie și Istoria Artei Cluj-Napoca; e-mail: floringogaltan@gmail.com.

*** Complexul Muzeal Arad; e-mail: sava_vic@yahoo.com.

¹ Emődi 1978a, p. 485-504; Emődi 1980, p. 229-273; Chidioșan, Emődi 1981, p. 161-167; Emődi 1981, p. 429-431; Chidioșan, Emődi 1982, p. 61-86; Chidioșan, Emődi 1983, p. 17-32; Emődi 1984, p. 405-431; Hallasi, Emődi 1985, p. 232-234; Emődi 1985, p. 123-144; Emődi 1992a, p. 485-505; Emődi 1992b, p. 192-194; Emődi 1995, p. 9-21; Emődi 2003a, p. 115-127; Emődi 2003b, p. 77-94; Dénes, Emődi 2004, p. 95-98 etc.

² Este de neînțeles comentariul malițios al lui P. Roman privind cercetările din peșteri ale lui Emődi János și ale prietenilor săi (Roman, Németi 1986, p. 227). Pe acești oameni „Partidul” nu i-a iubit și cu atât mai puțin i-a sprijinit. Dimpotrivă, fără diurnă sau bani de săpături, în timpul liber și șicanați de autorități ei au mers mai departe pentru un singur crez: recuperarea trecutului comun.

³ Emődi 1979a, p. 735-743; Emődi 1979b, p. 149-153; Dumitrașcu, Emődi 1980, p. 47-67; Dumitrașcu, Emődi 1981, p. 75-109; Emődi, Hadnagy 1982, p. 383-392; Emődi 2000a; Emődi 2005, p. 5-35 etc.

⁴ Emődi 1977, p. 9-13; Emődi 1978b, p. 525-529; Emődi 2000b, p. 443-446; Emődi 2003a, p. 115-127 etc.

noiembrie 1971, sub denumirea de „paftale de bronz” și datate în secolul al XX-lea (nr. inv. 2617-2626). Mai trebuie menționat că locul descoperirii este Lipova, fără alte mențiuni. S-ar putea ca piesele să provină din două donații diferite. În coloana repartizată locului descoperirii, în dreptul pieselor cu numerele de inventar 2617-2624 se precizează „Kiss-Lipova”, iar în dreptul pieselor 2624-2626 se menționează „Schultz-Lipova”. Posibil că piesele să fi ajuns la colecționarii Kiss și Schultz, care au donat obiectele muzeului din Lipova. Altfel, nu deținem nicio informație cu privire la contextul descoperirii și implicit nu avem nici siguranța asupra compoziției inițiale a depozitului. Acesta a fost amintit recent cu ocazia prezentării pieselor de metal din marea așezare fortificată aparținând bronzului târziu de la Sântana „Cetatea Veche”⁵.

Înainte de prezentarea catalogului descoperirilor și a considerațiilor privind funcționalitatea, datarea și interpretarea depunerii de la Lipova, sunt necesare câteva precizări terminologice. Ele se dovedesc indispensabile în contextul în care piesele ce vor fi discutate în continuare au fost denumite în mod diferit de către specialiștii români. De aceea este firesc să ne precizăm de la bun început opțiunile. De asemenea, vom menționa și termenii folosiți pentru asemenea obiecte metalice în unele limbi de circulație internațională.

Prin nasturi înțelegem acele piese de formă relativ circulară cu dimensiuni mici (2-3 cm) și mijlocii, al căror diametru nu depășește 5 cm. Ei prezintă pe partea interioară o tijă de prindere, iar discul este plat sau ușor semisferic. Spre deosebire de butoni, care sunt realizați din tablă, nasturii sunt turnați în tipare. Având în vedere aceste caracteristici, obiectele respective pot fi folosite practic ca nasturi⁶. Ei sunt diferiți de butonii calotiformi ori conici din bronz sau aur care prezintă pe margine perforații⁷. Butonii au rolul unor aplici, fiind fixați pe un material textil sau piele⁸. Evident nu poate fi exclusă nici posibilitatea ca piesele denumite de noi nasturi să fie pur și simplu prinse pe un material, ca în cazul butonilor. Ne gândim mai ales la obiectele care depășesc 5 cm în diametru. T. Bader încadra astfel de piese în categoria falerelor⁹, butonii fiind doar piese de harnașament¹⁰.

⁵ Gogâltan *et alii* 2013, p. 45, nota 131. Dintr-o regretabilă greșeală nasturele de bronz a fost confundat cu “a small phalera with loop”.

⁶ Ordentlich 1968, p. 398.

⁷ Mozsolics 1967, p. 93-94 „Bronzknöpfe”.

⁸ Dumitrașcu, Crișan 1989, p. 42; Gogâltan 1999, p. 173-174, cu bibliografia mai veche. Pentru încercarea de reconstituire a costumului perioadei târzii a epocii bronzului, este interesant inventarul metalic al mormântului 167 de la Karaburma. Aici, alături de opt butoni și câțiva saltaleoni, apare și un nasture (Todorović 1977, p. 43).

⁹ Bader 1969, p. 76; Bader 1978, p. 106, 124.

¹⁰ Bader 1978, p. 107.

Într-un articol publicat recent în limba engleză am folosit denumirea de „tutulus”/„tutuli” pentru micile discuri de formă conică, ornamentate cu cercuri concentrice, ce se termină cu o mică proeminență conică sau semisferică și care prezintă pe interior o tortiță de prindere¹¹. Ele sunt turnate în tipare. În limba română acest termen latin a fost utilizat în mod convențional de către majoritatea specialiștilor care au studiat astfel de obiecte¹². Termenul este folosit, de asemenea, și în limba engleză, desemnând, printre altele, și obiecte de o formă similară cu piesele la care ne referim¹³. Pentru I. Nestor tipul său „c” al acelor „bronzene Zierscheiben” are drept caracteristici „hohem konischem Zentralbuckel und Knopf und einer im Vergleich dazu breiteren, glatten Krempe. Die Kannelierung ist auf den Buckel übergegangen”¹⁴. Practic este vorba despre un „Tutulustypus” sau „Tutuli” care se datează în „Frühhallstattzeit”¹⁵. În sinteza sa privind depozitele de bronzuri din Transilvania, publicată în limba germană, M. Rusu amintește printre piesele caracteristice „grupeii” Uriu-Domănești și „Tutuli”¹⁶. La fel procedează și M. Petrescu-Dîmbovița în volumul său dedicat secerilor de bronz din seria *PBF*¹⁷. De altfel, acesta este și termenul întâlnit uneori în literatura mai veche¹⁸ sau mai nouă de limbă germană cu referiri și la spațiul nostru¹⁹. T. Soroceanu denumesc două aplici concave din depozitul de la Perișor, ce prezentau pe partea interioară un dorn,

¹¹ Gogâltan *et alii* 2013, p. 31, 34, 39-40, 44-45.

¹² Rusu 1960, p. 176; Comșa 1966, p. 170; Ordentlich 1968, p. 398, 401; Rusu 1972, p. 252; Petrescu-Dîmbovița 1977, p. 52-53, 64, 113 etc.; Chidioșan 1977, p. 57, nota 4; Emődi 1978a, p. 486, 488; Bader 1978, p. 106; Chidioșan, Emődi 1982, p. 80; Dumitrașcu, Crișan 1989, p. 32-34; Kacsó 1989, p. 79, 81, 84; Gumă 1993, p. 173, 175; Emődi 1997, p. 489; Emődi 2003, p. 117 etc.

¹³ Harding 2000, p. 372, 374; Kipfer 2007, p. 325.

¹⁴ Nestor 1933, p. 122.

¹⁵ *Ibidem*. Ca analogii este citat, pe lângă „Oradea Mare”, un exemplar publicat de J. Hampel de la Fesődobsza, în nord-estul Ungariei (Hampel 1886, Táb. XXXIV/5).

¹⁶ Rusu 1963, p. 182.

¹⁷ Petrescu-Dîmbovița 1978, p. 98-99, 104, 131 etc.

¹⁸ Beltz 1902, p. 98: „Einen Tutulus (Zierkegel mit Steg auf der Unterseite) konnte ich noch erwerben”; Åberg 1935, p. 49.

¹⁹ De exemplu, Brunn 1968, p. 193-195, 279-280 „Kleine gerippte Tutuli mit Steg”; Hüttel 1981, p. 79; Hansen 1994, p. 576-578, 580, 586 etc.; Boroffka 1994, p. 242, 276; Metzner-Nebelsick, Nebelsick 1999, p. 83 etc. Prin „Tutuli mit lang ausgezogener Spitze” B. Hänsel se referă la o serie de pandantivi conici cu tijă (Hänsel 1968, p. 112, Liste 116), iar prin „Kegelförmige Tutuli mit Krempe” la butoni conici decorați (*ibidem*, p. 112-113, Liste 117), podoabe caracteristice bronzului mijlociu din Bazinul Carpatic. Pentru H. Müller-Karpe tutulii din depunerea de la Cioclovina sunt „Knöpfe” (Müller-Karpe 1980, p. 799, nr. 252), cei din depozitul de la Mișca (de fapt Oradea IV) sunt „Kegelknöpfe” (*ibidem*, p. 800, nr. 270), iar în depozitul de la Tăut avem „45 konische, getrepte Knöpfe” (*ibidem*, p. 803, nr. 294).

„Kallottenförmiger Tutulus mit Dorn”²⁰, adăugând că forma îndoită a dornului sugerează că au fost prinse pe un material precum piele sau textile. Nu știm la ce fel de piesă se referea atunci când pomenește „Tutulus”-ul de la Giurtelecu Șimleului²¹. Pentru J. Blischke, care a studiat situația din mormintele caracteristice aceluși „mittleren Bronzezeit im mittleren Donaugebiet”, „Tutuli” sunt de fapt butoni calotiformi cu două perforații pe margini²². Probabil a preluat denumirea de la acea categorie de „Die Zierbleche (Tutuli)” a lui S. Foltiny²³ sau G. von Merhart²⁴, ori „Blechbuckel und-tutuli” din lucrarea Giselei Schumacher-Matthäus²⁵. În traducerea germană a lucrărilor lui A. Mozsolics apar formulări precum „Abgetreppte Bronzeknöpfe”²⁶ sau „Knöpfe mit abgetreppter Mitte”²⁷, iar la C. Kacsó „Bronzeknöpfe mit abgetreppter Mitte”²⁸. În aceste cazuri s-a preferat denumirea piesei plecându-se de la criteriile funcționale (nasturi) și tipologice. La A. Mozsolics „Glockenförmige Tutuli”, „tutuli” sau „tutulus” sunt denumiri folosite cu referire la un tip de pandantiv conic denumit în limba germană „Fransenbesatzstücke”²⁹. Având în vedere ce era desemnat în limba latină prin cuvântul „tutulus”³⁰, adică o bonetă purtată de preoți în timpul sacrificiului, un stil de coafură feminină cu origini etrusce etc., termenul utilizat pentru această categorie de obiecte de bronz este impropriu³¹. Nu există nicio certitudine că tutulii au fost folosiți ca nasturi, așa încât nici această denumirea nu este foarte fericită. Pentru a nu mai complica lucrurile, suntem de părere că este de preferat păstrarea denumirii convenționale de „tutuli”, așa cum a fost ea folosită în lucrările citate.

În privința „falerelor” există o mare diversitate tipologică, generată de larga lor răspândire spațială și cronologică³². În principiu, avem de-a face cu piese de diferite dimensiuni, de formă circulară, cu un profil ușor conic, ce prezintă o mică toartă de prindere pe partea interioară. Ele sunt ornamentate sau neornamentate, având un dorn central mai mult sau mai

²⁰ Soroceanu, Retegan 1981, p. 208.

²¹ Soroceanu 1995b, p. 65.

²² Blischke 2002, p. 91.

²³ Foltiny 1955, p. 33-34.

²⁴ Merhart 1956, p. 62, 66-69 etc. „Tutuli”.

²⁵ Schumacher-Matthäus 1985, p. 99.

²⁶ Mozsolics 1973, p. 70.

²⁷ Mozsolics 1985, p. 72.

²⁸ Kacsó 1995, p. 116.

²⁹ Mozsolics 1967, p. 85; Mozsolics 1973, p. 67-68; Mozsolics 1985, p. 179, Taf. 140/25 - depozitul de la Püspökhatvan.

³⁰ Piganiol 1904, p. 558-559.

³¹ Fapt consemnat, de altfel, și de Piganiol (*ibidem*) cu referiri, de exemplu, la Hampel.

³² Merhart 1956, p. 28-116.

puțin pronunțat și de diverse forme³³. În același mod este descris de I. Nestor și un exemplar publicat de J. Hampel din depozitul de la „Oradea-Mare”³⁴.

Catalogul pieselor

1. *Buton cu disc circular, plat* (nr. inv. 2626). Pe partea interioară se observă tortița pentru fixare. Marginea prezintă deteriorări. Piesa are culoarea verde închis; în urma conservării întreaga suprafață a fost acoperită cu lac. Diametrul discului: 3 × 3,1 cm; grosimea discului: 0,8 cm; greutate: 3 g (**fig. 1/1; 2/1a-1b**).
2. *Tutul* (nr. inv. 2625). Pe partea interioară se observă tortița pentru fixare. Se conturează bine nervura mediană rămasă în urma turnării. Marginea prezintă o mică crăpătură. Piesa are culoarea verde închis; în urma conservării întreaga suprafață a fost acoperită cu lac. Înălțime: 1,5 cm; diametru: 2,55 × 2,6 cm; greutate: 5 g (**fig. 1/2; 2/2a-2b**).
3. *Tutul* (nr. inv. 2624). Pe partea interioară se observă tortița pentru fixare. Este bine reliefată nervura mediană rămasă în urma turnării. Marginea discului prezintă mici deteriorări. Piesa are culoarea verde închis; în urma conservării întreaga suprafață a fost acoperită cu lac. Înălțime: 1,45 cm; diametru: 2,55 × 2,6 cm; greutate: 5 g (**fig. 1/3; 2/3a-3b**).
4. *Tutul* (nr. inv. 2623). Pe partea interioară se observă tortița pentru fixare. Marginea discului prezintă mici deteriorări. Piesa are o culoarea verde închis; în urma conservării întreaga suprafață a fost acoperită cu lac. Înălțime: 1,1 cm; diametru: 2,7 × 2,78 cm; greutate: 5 g (**fig. 1/4; 2/4a-4b**).
5. *Faleră* (nr. inv. 2617). Formă circulară, cu spin central și tortiță. Piesa este puternic deteriorată pe margini. Pe alocuri se mai păstrează patina de culoare verde deschis, pe restul corpului predomină culoarea arămie; în urma conservării întreaga suprafață a fost acoperită cu lac. Înălțime: 1,4 cm; diametru: 7,1 cm; grosime disc: 0,4 cm; greutate: 26 g (**fig. 1/5; 2/5a-5b**).
6. *Faleră* (nr. inv. 2618). Formă circulară, cu spin central și tortiță. Prezintă pe o porțiune din margine mici proeminențe circulare. Pe alocuri se mai păstrează patina de culoare verde deschis, pe restul corpului predomină culoarea arămie; în urma conservării întreaga suprafață a fost acoperită cu lac. Înălțime: 1,3 cm; diametru: 7,2 cm; grosimea discului: 0,6 cm; greutate: 28 g (**fig. 1/6; 2/6a-6b**).

³³ Ordentlich 1968, p. 397-398; Emódi 1978a, p. 484. Atât M. Rusu (Rusu 1960, p. 175, fig. 19-25) cât și T. Bader (Bader 1978, p. 106) tratează nasturii împreună cu falerile.

³⁴ Hampel 1886, Táb. XXXIV/3. „flach, stark gerippt und mit Zentraldorn“ (Nestor 1933, p. 122).

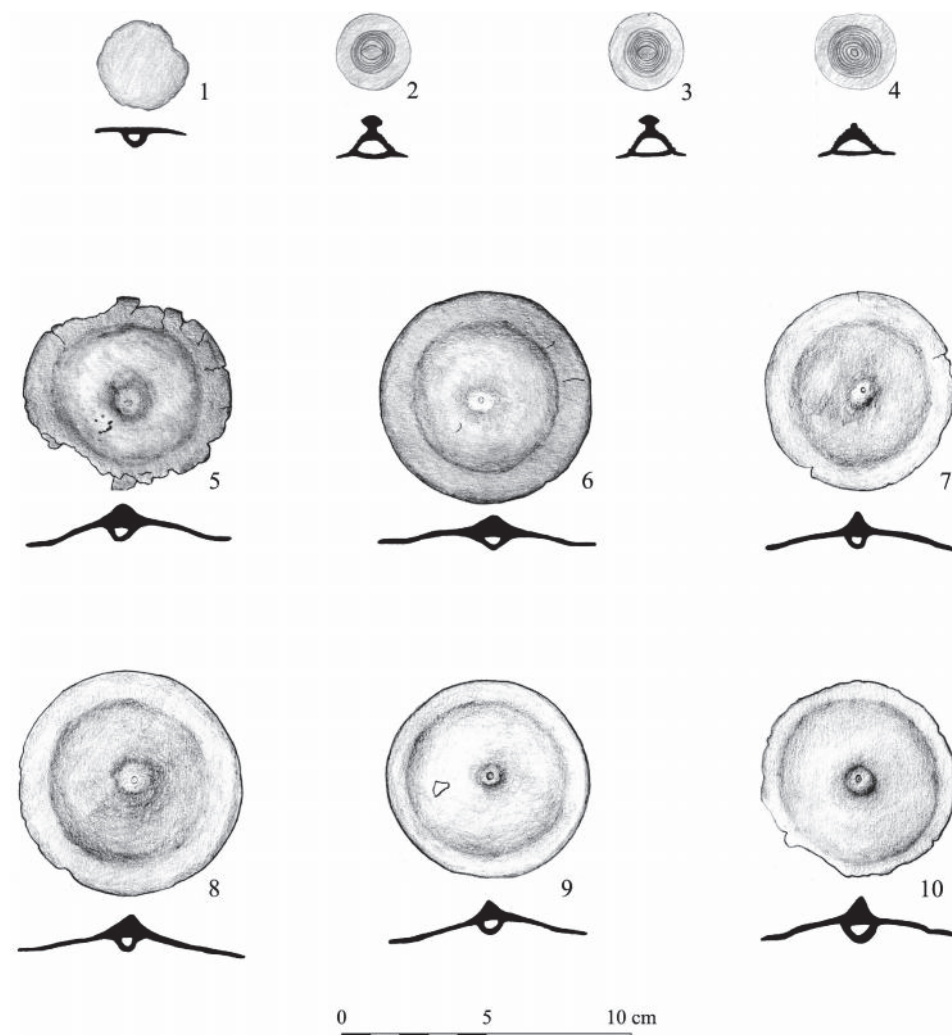

Fig. 1. Depozitul de bronzuri de la Lipova

7. *Faleră* (nr. inv. 2620). Formă circulară, cu spin central și tortiță. Marginea este ușor deteriorată. Corpul piesei are o culoare arămie; în urma conservării întreaga suprafață a fost acoperită cu lac. Înălțime: 1,6 cm; diametru: 6,6 × 6,4 cm; grosime disc: 0,6 cm; greutate: 30 g (fig. 1/7; 2/7a-7b).

8. *Faleră* (nr. inv. 2619). Formă circulară, cu spin central și tortiță. Marginea este ușor deteriorată, iar partea superioară prezintă mici urme de manipulare

modernă. Piesa are o culoare verde închis; în urma conservării întreaga suprafață a fost acoperită cu lac. Înălțime: 1,5 cm; diametru: 7,7 × 7,5 cm; grosimea discului: 0,6 cm; greutate: 38 g (**fig. 1/8; 2/8a-8b**).

9. *Faleră* (nr. inv. 2621). Formă circulară, cu spin central și tortiță. Din partea mediană a fost ruptă o mică bucată; alături se observă o mică crăpătură. Piesa are culoarea arămie deschisă; în urma conservării întreaga suprafață a fost acoperită cu lac. Înălțime: 1,4 cm; diametru: 6,74 × 6,88 cm; grosimea discului: 0,4 cm; greutate: 27 g (**fig. 1/9; 2/9a-9b**).

10. *Faleră* (nr. inv. 2622). Formă circulară, cu spin central și tortiță. Marginea este ușor deteriorată. Corpul piesei prezintă culoarea verde deschis, iar pe alocuri nuanțe arămii; în urma conservării întreaga suprafață a fost acoperită cu lac. Înălțime: 1,6 cm; diametru: 6,8 × 6,78 cm; grosime discului: 0,6 cm; greutate: 25 g (**fig. 1/10; 2/10a-10b**).

*

În privința funcționalității tutulilor, opiniile specialiștilor au fost diverse. Astfel, după M. Rusu aceștia „au aceeași destinație ca falerele dar se pare că erau utilizați mai ales la împodobirea îmbrăcăminții omenești, deoarece îi găsim în cantități impresionante în unele depozite”³⁵. Aceleași cuvinte le găsim și la T. Bader³⁶. I. Emődi vorbește, la un moment dat, despre „nasturi-tutuli”³⁷.

Piesele similare descoperite la Șuncuiuș-*Peștera Ungurului* „aveau un loc bine definit în costumația (sau în harnașamentul) vremii” și în același timp „un rost pe care noi numai îl bănuim” (!). De asemenea, este posibil „să fi jucat un rol în schimbul de mărfuri”³⁸. Referindu-se la depozitul de la Cioclovina, care pe lângă alte podoabe conține un număr impresionant de tutuli (1854³⁹), C. Metzner-Nebelsick și L. Nebelsick considerau că „Es handelt sich um eine Schmuckdepot mit Pferdegeschirrkomponente”⁴⁰. Probabil că la această concluzie au ajuns datorită prezenței în depunerea de la Cioclovina a unor psalii de os și a unor falere.

³⁵ Rusu 1972, p. 251. Vezi și Rusu 1960, p. 176.

³⁶ „Ei au aceeași destinație ca falerele dar uneori tutulii sînt folosiți și la împodobirea îmbrăcăminții omului” (Bader 1969, p. 79; vezi și Bader 1978, p. 106).

³⁷ Emődi 1980, p. 256, nr. 217-219.

³⁸ Dumitrașcu, Crișan 1989, p. 33.

³⁹ Comșa 1966, p. 170 (1528 de piese). Cei 17 „tutuli” decorați cu cercuri concentrice și prezentând un dorn de prindere sunt de fapt niște aplici, așa cum corect s-a pronunțat și I. Emődi - Emődi 1978a, p. 486; *ibidem* (326 piese). La Kacsó 1995, p. 103, sunt menționate 1855 de exemplare.

⁴⁰ Metzner-Nebelsick, Nebelsick 1999, p. 84, Abb. 5.

Referitor la datare, majoritatea celor care s-au ocupat de acest tip de piese le plasează în bronzul târziu și în „Hallstattul A₁”⁴¹. M. Rusu mai preciza că

„în Bronz D în 3 depozite s-au găsit 10 tutuli, iar în 10 depozite din Hallstattul A₁ 1967 exemplare. În depozitele din Hallstatt B-C tutulii lipsesc cu desăvârșire. Prezența unui număr atât de mare în depozitele din Hallstatt A₁ arată că erau la modă în acea vreme”⁴².

Pentru V. Pârvan „discurile convexe mari, mergând până la diametre de peste 15-20 cm” sunt piese pectorale purtate de bărbați sau ornamente pentru centurile feminine⁴³. Plecând de la o serie de depozite „Hallstattiene” falerele au fost interpretate ca piese de harnașament⁴⁴. W. A. von Brunn se dovedește ceva mai rezervat decât G. von Merhart⁴⁵ în privința utilizării lor ca piese ce împodobesc harnașamentul. Sunt menționate o serie de contexte funerare în care falerele apar împreună cu arme⁴⁶, dar cu toate acestea ele sunt integrate echipamentului ecvestru⁴⁷. Publicând depozitul de la Domănești II (jud. Satu Mare), T. Bader consideră că atât falerele mari, cât și cele mijlocii „sînt cele mai frecvente piese de harnașament și sînt folosite la împodobirea fruntarului ori a curelelor laterale ale căpățelei, uneori însă sunt prinse și de pieptar, sau chiar la încrucișarea curelelor”⁴⁸, iar falerele mici „probabil au fost folosite și ca nasturi pentru îmbrăcăminte”⁴⁹. O opinie asemănătoare o regăsim și la M. Rusu în teza sa de doctorat manuscrisă privind metalurgia bronzului la începutul „Hallstattului”: „erau așezate pe fruntarul ori pe curelele laterale ale căpățelei, sau chiar pe pieptarul, chinga, sau crupa calului”⁵⁰. Mai departe, adăuga că: „Uneori însă falerele erau folosite și la împodobirea îmbrăcăminte omenești, mai ales de

⁴¹ Bader 1978, p. 106; Chidioșan, Emödi 1982, p. 80; Dumitrașcu, Crișan 1989, p. 34; Kacsó 1995, p. 103.

⁴² Rusu 1972, p. 251. Printre aceste depozite este inclusă și depunerea de la Cioclovina, unde apar marea majoritate a tutulilor. Vezi mai sus.

⁴³ Pârvan 1926, p. 432-433.

⁴⁴ Rusu 1960, p. 175. Vezi și Párducz 1965, p. 105-113 referitor la piesele scitice de la Aiud sau Vulpe 1984, p. 57 („Falerele de la Aiud serveau ca fruntarii, fiind foarte probabil fixate pe cureaua ce încingea fruntea calului pe sub urechi, cum o dovedesc situații aflate *in situ* la Szentes-Vekerzug”). În acest caz, așa cum o demonstrează o serie de morminte cu cai (mormintele 12, 13, 16 etc.) este vorba însă de nasturi nu de falere, care nu se aflau dispuși pe fruntea calului ci lateral (mai nou Kemenczei 2009, p. 135-136).

⁴⁵ Merhart 1956, p. 28 „... meist als Schmuckteile des Pferdegeschirres ...” etc.

⁴⁶ Brunn 1968, p. 198.

⁴⁷ Brunn 1980, p. 103, 115-118.

⁴⁸ Bader 1969, p. 79; Bader 1978, p. 106.

⁴⁹ Bader 1978, p. 106.

⁵⁰ Rusu 1972, p. 250.

către femei”⁵¹. După S. Dumitrașcu și I. Crișan, în depozitele de bronzuri din România se cunosc două tipuri de falere: „în formă de calotă cu ureche de prindere” așa-numitul tip I „Domănești-Oradea-Pusta Mișca-Pădureni” și „de formă conică sau în formă de umbo sau cu umbo”, tipul II „Otomani-Cioclovina-Uioara”.

Referitor la datare, M. Rusu consemna 53 de exemplare în depozitele din Bronz D și 65 de exemplare în depozitele din „Hallstatt A”⁵². Piesele citate de W. A. von Brunn⁵³ sau A. Mozsolics⁵⁴ din vestul Transilvaniei se plasează pe aceleași paliere cronologice. După S. Dumitrașcu și I. Crișan falerele apar în bronzul târziu și se află în uz până în „Hallstatt mijlociu” cu o sincopă (poate de documentare) în „Hallstatt B₂”⁵⁵. C. Kacsó conchide că „ihre Herstellungs- und Benutzungsperiode den Stufen R BD-Ha A entspricht”⁵⁶.

Nasturii mici sunt elemente care împodobeau îmbrăcămintea⁵⁷ sau, așa cum am văzut mai sus, precum falerele, pot fi piese de harnașament⁵⁸. A. Mozsolics, atunci când discuta diversele tipuri de nasturi aparținând orizontului Ópály, își punea întrebarea dacă aceștia împodobeau harnașamentul cailor sau hainele, ori prin numărul lor mare ar indica colecții destinate vânzării. În final înclina, cel puțin pentru unele descoperiri, spre această din urmă ipoteză⁵⁹. Nasturii cu tija de prindere sunt piese caracteristice începând cu etapa Bronz D (bronz târziu II). Că este așa o demonstrează contextele deja amintite sau cele care vor fi discutate mai jos. În necropolele perioadei anterioare (Bronz B₂-C - bronz târziu I) precum cele de la Tâpă⁶⁰, Pecica⁶¹, Tiszafüred⁶², Mezöcsát⁶³, Cruceni⁶⁴ ori Karaburma⁶⁵, nu apar astfel de piese, comuni fiind butonii calotiformi simpli

⁵¹ *Ibidem*, p. 251.

⁵² *Ibidem*, p. 251, 257-258.

⁵³ Brunn 1968, p. 46, Anm. 4.

⁵⁴ Mozsolics 1973, p. 68-69.

⁵⁵ Dumitrașcu, Crișan 1989, p. 42.

⁵⁶ Kacsó 1995, p. 103.

⁵⁷ Pârvan 1926, p. 432.

⁵⁸ În perioada scitică astfel de obiecte ornamentau harnașamentul (Kemenczei 2005, p. 115 - *Gewölbte Knöpfe*; Kemenczei 2009, p. 53 - *Flache Scheiben auf der Rückseite mit einer Öse*).

⁵⁹ Mozsolics 1973, p. 69.

⁶⁰ Trogmayer 1975.

⁶¹ Sava, Andreica 2013, p. 64.

⁶² Kovács 1975.

⁶³ Hänsel, Kalicz 1986.

⁶⁴ Radu 1973, pl. 2/7.

⁶⁵ Todorović 1977.

cu două perforații pe margine⁶⁶. Situația este valabilă și pentru ceea ce cunoaștem din așezările contemporane⁶⁷.

*

Pentru a încerca o datare cât mai strânsă a depozitului de la Lipova și a ne convinge de adevărata funcționalitate a pieselor noastre, este necesar să avem în vedere și alte descoperiri apropiate în care apar asocieri de nasturi, tutuli și falere. Nu vom aminti situațiile unde cele trei tipuri de piese nu se întâlnesc în nicio combinație și nici contextele în care apar diverse asocieri de falere-tutuli-nasturi cu obiecte de bronz caracteristice altor tradiții depoziționale decât cele de tip Arpășel⁶⁸.

În primul rând, această combinație, alături de alte diferite podoabe, se regăsește în depozitele de la Otomani⁶⁹, Balc⁷⁰ și Răbăgani⁷¹. În depozitele de la Oradea IV⁷² și Tăut⁷³ respectiva asociere, alături de alte podoabe, este însoțită și de câteva unelte și arme (celturi, pumnale, cuțite și seceri). În depozitele de la Cehăluț I⁷⁴ și Minișu de Sus⁷⁵, găsim, împreună cu alte podoabe, asocierea falerelor și a nasturilor. Plasarea falerelor și a tutulilor cu diferite alte podoabe este întâlnită în depozitele de la Cornuțel⁷⁶ și „Tiszafüred”⁷⁷ ori în depunerea din peștera de la Cioclovina⁷⁸, iar împreună cu câteva unelte și arme în depozitele de la Arpășel⁷⁹ și Felsődobsza⁸⁰ sau în

⁶⁶ Ei apar încă din perioadele anterioare ale bronzului timpuriu și mijlociu din zonă (Gogâltan 1999, p. 173-174, cu bibliografia mai veche). Am precizat mai sus că ni se pare improprie denumirea de „tutuli” folosită de G. Schumacher-Matthäus (Schumacher-Matthäus 1985, p. 99) și J. Blischke pentru aceste piese (Blischke 2002, p. 91).

⁶⁷ Sava *et alii* 2012, p. 91.

⁶⁸ Vezi câteva exemple din spații diferite: Domănești (Bader 1969, pl. XXV/3-5: nasturi-falere), Kik (König 2004, Taf. 22/4-8: nasturi-tutuli), Lazy I (Kobal 2000, Taf. 47/23-25: nasturi-falere), Rýdeč (Kytlicová 2007, Taf. 87/68-1: tutuli-nasturi), Kamýk nad Vltavon (*ibidem*, Taf. 25/1-3: tutuli-nasturi), Staré Sedlo (*ibidem*, Taf. 23/20-22: tutuli-nasturi) etc.

⁶⁹ Ordentlich 1968, p. 397-404.

⁷⁰ Petrescu-Dîmbovița 1977, p. 52, cu bibliografia mai veche.

⁷¹ Kacsó 1991, p. 9-10, cu bibliografia mai veche; Kacsó 1995, p. 88-90.

⁷² Kacsó 1995, p. 84-87. Este vorba despre depozitul care la M. Petrescu-Dîmbovița are ca localizare „Mișca, înglobat oraș Oradea” (Petrescu-Dîmbovița 1977, p. 64). Pentru a evita pe viitor ca și alții să aibă dificultățile întâmpinate de noi cu explicația de la „Abb. 3” din articolul Kacsó 1995, facem precizarea că este vorba tot despre piese din depozitul Oradea IV.

⁷³ Petrescu-Dîmbovița 1977, p. 113, cu bibliografia mai veche.

⁷⁴ *Ibidem*, p. 54, cu bibliografia mai veche.

⁷⁵ Kacsó 1995, p. 92.

⁷⁶ Stratan 1964, p. 523-527.

⁷⁷ Csányi 1982, p. 45, kép. 37; Kacsó 1995, p. 91.

⁷⁸ Comșa 1966, p. 169-174; Emódi 1978a, p. 481-494.

⁷⁹ Kacsó 1995, p. 81-83.

⁸⁰ Mozsolics 1973, p. 134-135.

depunerea din *Peștera Ungurului* de la Șuncuiuș⁸¹. Combinația nasturi-tutuli, alături de alte podoabe, apare în depozitul de la Bicaci⁸² sau în combinație cu unelte și arme în depunerile din peștera de la Igrîța⁸³. În acest context al discuției este important de menționat faptul că în unele depozite din vestul României în care apar psalii de bronz sau alte piese de harnașament, caracteristice acelei mode depoziționale Uriu-Ópályi, piesele noastre lipsesc⁸⁴.

Pentru a răspunde la întrebarea privind funcționalitatea nasturilor, falerelor și a tutulilor, răspunsul trebuie căutat și cercetând situația din morminte și eventual așezări. Este bine cunoscut faptul că există un număr foarte mic de contexte funerare caracteristice perioadei Bronz D-Ha A (bronz târziu II-III) în zona aflată între Tisa și Munții Apuseni, respectiv Munții Poiana Ruscă și ai Banatului. La aceasta se adaugă faptul că majoritatea mormintelor sunt de incinerare. Totuși, exemplele pe care putem să le aducem sugerează faptul că piesele respective trebuie puse mai ales în legătură cu ornamentarea costumului de gală și nu cu împodobirea harnașamentului cailor⁸⁵.

Astfel, nasturi cu tijă de prindere au fost depuși în mormintele 133 (trei piese), 167 (o piesă), 194 (șase piese)⁸⁶ și 219 (o piesă) de la Karaburma⁸⁷, mormântul 12 de la Kovačica-*Vinogradi* (o piesă)⁸⁸, mormântul 2 de la *Opovo-Beli Breg* (două piese)⁸⁹ sau în mormântul 40 de la *Vojlovica-Rafinerija* (necropola 2)⁹⁰, necropole aparținând etapei târzii a „culturii” Cručni-Beleğiș din Banatul sârbesc⁹¹. Din așezări sunt cunoscuți puțini nasturi cu tijă de prindere, dar situația se datorează stadiului precar al

⁸¹ Dumitrașcu, Crișan 1989.

⁸² Petrescu-Dîmbovița 1977, p. 53, cu bibliografia mai veche.

⁸³ Emődi 1980, p. 254, nr. 50, 256; nr. 217-219.

⁸⁴ Zezi, de exemplu, Ungureni II (Kacsó 2003, p. 267-300). Dacă piesa semicirculară având protome în formă de pasăre este într-adevăr o psalie, așa cum presupune A. Mozsolics (Hüttel 1981 nu ia în considerare piesa), atunci în acest depozit există și combinația falere-tutuli-nasturi (Mozsolics 1973, p. 73, 164-165). În depozitul de la Lozna piesele de harnașament sunt completate cu doi nasturi (butoni la Petrescu-Dîmbovița 1977, p. 63).

⁸⁵ C. Kacsó preciza în urmă cu 20 de ani că în puținele contexte funerare din nordul Transilvaniei (Lăpuș, Bicz) în care apar oase de cal există doar piese mărunte de bronz precum butoni („kugelförmigen Knöpfe”) și psalii de os (Kacsó 1995, p. 97).

⁸⁶ În ilustrație apar doar cinci piese (Todorović 1977, p. 54, 56).

⁸⁷ *Ibidem*, p. 28-30, 34; 43, 46; 53-54, 56; 61-62, 68.

⁸⁸ Bukvić 2000, p. 143, Tab. 2/7.

⁸⁹ *Ibidem*, p. 129, Tab. 4/5-6.

⁹⁰ *Ibidem*, p. 156, Tab. 21/3. În rezumatul în limba germană apare informația că acei „Kalottenförmige Knöpfe” se găsesc în mormintele 40 și 77, citându-se planșe unde aceste piese nu apar (*ibidem*, p. 232).

⁹¹ Recent ne-am precizat punctul de vedere cu privire la atribuirea „culturală” a acestor necropole (Gogăltan *et alii* 2013, p. 43-44).

cercetărilor unor astfel de obiective în vestul României. Probabil nasturele găsit la Roșiori⁹² poate fi pus în legătură cu locuirea de aici⁹³. În cazul depunerilor din peșteri este uneori greu de precizat caracterul lor. În foarte multe cazuri este vorba despre practici rituale, dar există și situații în care peșterile sunt simple locuiri sezoniere. Este cazul peșterii *Szeleta* de la Miskolc unde a fost descoperit un nasture cu tijă de prindere⁹⁴.

Falerele au constituit piese de inventar în cazul mormântului 188 de la Karaburma (o piesă)⁹⁵ și mormântului 141 de la Vojlovica-*Rafinerija* (necropola 2) ce aparținea unui adult cu vârsta cuprinsă între 20 și 40 de ani (o piesă)⁹⁶. O faleră simplă neornamentată cunoaștem și de la Suplacu de Barcău, fără a i se putea preciza contextul⁹⁷.

Un tutul apare în mormântul 8 din necropola plană de incinerare de la Ticvaniu Mare⁹⁸ sau în mormântul denumit Cx_40 de la Sântana-*Cetatea Veche*⁹⁹. De altfel, un tutul de același tip a fost descoperit și pe suprafața așezării de aici¹⁰⁰. Piese cu dimensiuni mai mari decât exemplarele noastre sunt întâlnite în bronzul nordic, în morminte de femei sau în depozite, alături de alte piese ce împodobeau costumul¹⁰¹.

Există și câteva contexte funerare aparținând bronzului târziu din zona noastră de interes, în care au fost depuse piese de harnașament. Este cazul tumulilor 6¹⁰², 9¹⁰³ și 21¹⁰⁴ de la Lăpuș. În aceste situații lipsesc însă falerele, tutulii sau nasturi.

*

Depozitul, așa cum a ajuns el până la noi, este compus dintr-un nasture simplu cu tijă de prindere (**fig. 1/1, 2/1a-1b**), trei tutuli (**fig. 1/2-4, 2/2a-2b, 3a-3b, 4a-4b**) și șase falere (**fig. 1/5-10, 2/5a-5b, 6a-6b, 7a-7b**,

⁹² Emődi 2003, p. 117, nr. 12.

⁹³ Dumitrașcu, Emődi 1980, p. 53, fig. 11.

⁹⁴ Kemenczei 1984, Taf. CVIII/1-3.

⁹⁵ Todorović 1977, p. 51, 54.

⁹⁶ Bukvić 2000, p. 58, 177 (citată o altă planșă), Tab. 37/3. În rezumatul în limba germană falera, de fapt trei piese, apare ca provenind din mormântul 116 și este citată o cu totul altă planșă (*ibidem*, p. 232).

⁹⁷ Emődi 2003, p. 117, nr. 17.

⁹⁸ Gumă 1993, p. 173, pl. XXV/1c.

⁹⁹ Gogâltan *et alii* 2013, p. 38, nr. cat. 66; p. 40, 44-45, pl. 9/3-a-b. Dintr-o regretabilă eroare am inversat descrierea de la pl. 9 cu descrierea de la pl. 10, faptul regăsindu-se și la trimiterile făcute în text.

¹⁰⁰ *Ibidem*, p. 34, nr. cat. 36, 39, 44, pl. 5/1a-b.

¹⁰¹ Brunn 1968, p. 194-195, cu bibliografia mai veche.

¹⁰² Kacsó 2001, p. 238, Abb. 27/H6.

¹⁰³ *Ibidem*, p. 237, Abb. 27/H9.

¹⁰⁴ *Ibidem*, p. 238, Abb. 28/H21.

8a-8b, 9a-9b, 10a-10b). Ne aflăm, așadar, doar în fața unor podoabe. Aceeași constatare o făcea cu mulți ani în urmă și regretatul I. Ordentlich cu ocazia publicării depozitului de la Otomani-*Cetatea de pământ*¹⁰⁵. Existența unor depozite formate doar din podoabe sau mai ales din podoabe a fost remarcată și de A. Mozsolics¹⁰⁶. De menționat sunt și constatările lui S. Hansen privind caracteristicile depozitelor din zona Crișanei („Hortfunde in Region 10⁶”). Astfel, ne aflăm în fața unei regiuni în care au fost depuse preponderent podoabe, așa-numitele „Schmuckhorte“, constând din brățări, pandantive, nasturi și falere¹⁰⁷.

Este însă meritul lui C. Kacsó de a fi analizat mai atent această categorie de depozite, pe care le încadrează într-o serie aparte: depozite de tip Arpășel¹⁰⁸. Ele au în componență cu precădere pandantive în formă de clepsidră (*sanduhrförmigen Anhänger*), pandantive conice cu deschizături triunghiulare (*kegeligen Anhänger mit dreieckigen Durchbrechungen*), pandantive semilunare ajurate cu tija perforată vertical (*durchbrochene halbmondförmige Anhänger mit vertikal durchlochtem Stiel*), pandantive în formă de potcoavă (*hufeisenförmigen Anhänger*), pandantive în formă de roată (*Radanhänger*), falere (*Bronzescheiben*), tutuli (*Bronzekenöpfe mit abgetreppter Mitte*), lanțuri-atârnaătoare (*Kettengehänge*), butoni calotiformi din tablă (*Blechbuckel*) și brățări (*Gürtel*). Lor li se adaugă și alte piese, precum topoare cu disc și spin (*Nackenscheibenäxte*), brățări (*Armringe*), apărători de braț (*Handschutzspiralen*), seceri (*Sicheln*), diferite tipuri de ace (*Scheiben- und Ösennadeln*) etc. Din punct de vedere cronologic, depozitele de tip Arpășel sunt depuneri caracteristice unei perioade mai lungi de timp, ce acoperă etapele Bronz D și Ha A (bronz târziu II-III). Majoritatea acestor depozite apar în vestul României, suprapunându-se peste arealul de locuire al „grupelor” Igrîța și Cehăluț (**fig. 3**). Este precizat și faptul că alături de depozitele de tip Arpășel, în această zonă au fost depuse și colecții de bronzuri a căror compoziție este diferită.

O astfel de categorie de depuneri în care podoabele sunt obiectele dominante se găsește și în alte regiuni. Pentru bronzul mijlociu din Bazinul Carpat, mai exact Transdanubia, caracteristice sunt depunerile unor diferite tipuri de pandantive, saltaleoni, tubulețe din tablă de bronz, brățări, colane, ace etc. Ele au fost cuprinse sub denumirea de depozite de tip Tolnanémedi¹⁰⁹, caracteristice „culturii” ceramicii incrustate din zonă¹¹⁰. R.

¹⁰⁵ Ordentlich 1968, p. 398.

¹⁰⁶ Mozsolics 1973, p. 69.

¹⁰⁷ Hansen 1994, p. 356, Abb. 208/10; 209/10.

¹⁰⁸ Kacsó 1989, p. 84; Kacsó 1990, p. 246; Kacsó 1995, p. 107-112; Kacsó 2003, p. 267; Kacsó 2009, p. 167, 170.

¹⁰⁹ După S. Hansen „Depotmodelle” Tolnanémedi (Hansen 2005, p. 225).

¹¹⁰ Bóna 1958, p. 224, Abb. 6; Honti, Kiss 2000, p. 71-96; Hansen 2005, p. 218-221, Abb. 3-4, 7; Kiss 2012, p. 89-150; Honti, Kiss 2013, p. 739-755.

Maraszek prezentând acele „Schmuckdominierte Horte” atribuite bronzului târziu din spațiul atlantic și nord-european, constată o mare diversitate a tipurilor de podoabe depuse și multe diferențe regionale¹¹¹. Abordarea propusă de Olimpia Bratu privind depunerile de bronzuri între Dunărea Mijlocie și Nistru în sec. XIII-VII a.Chr. pleacă de la principiul „funcțiunii pieselor depuse, a locului în care s-a făcut depunerea, a modului de dispunere a pieselor în depozit, a greutateii depozitelor, precum și a stării de integritate a pieselor”¹¹².

La prima vedere, o astfel de analiză pare extrem de generoasă. Uitându-ne însă peste diferitele statistici, nu regăsim ceea ce C. Kacsó a propus în privința depunerilor de tip Arpășel¹¹³. Aceasta nu pentru că autoarea ar avea ceva împotriva tipurilor de depozite, de vreme ce menționează depozitele de tip Suseni¹¹⁴, care ar fi caracterizate de Al. Vulpe prin depunerea unor mari cantități de bronzuri în compania pieselor fragmentare¹¹⁵. Credem că doar o abordare statistică, cu limite serioase datorate nesiguranței contextelor¹¹⁶, transformă deponenții epocii bronzului în simpli contabili.

Cu aproape 20 de ani în urmă, în 1995¹¹⁷, și relativ recent¹¹⁸ C. Kacsó oferea o listă și o hartă de răspândire a depozitelor de tip Arpășel. Este vorba despre depunerile de la Arpășel (com. Bătăr, jud. Bihor), Balc (jud. Bihor), Cehăluț I (com. Cehal, jud. Satu Mare), Chereușa (com. Santău, jud. Satu Mare), Cioclovina (Peștera, com. Boșorod, jud. Hunedoara), Ciociaia (or. Săcuieni, jud. Bihor), Cubulcut (or. Săcuieni, jud. Bihor), Debrecen *Francsika* I (Ungaria)¹¹⁹, Giula (com. Borșa, jud. Cluj), Giurtelecu Șimleului (com. Măierîște, jud. Sălaj), Guruslău (com. Hereclean, jud. Sălaj), Minișu de Sus (com. Tauț, jud. Arad), Mișca (com. Chișlaz, jud. Bihor), Nyírlugos

¹¹¹ Maraszek 2006, p. 224-231.

¹¹² Bratu 2009, p. 31.

¹¹³ *Ibidem*, p. 139-142.

¹¹⁴ *Ibidem*, p. 28.

¹¹⁵ Vulpe, Căpitanu 1995, p. 240-241. O astfel de afirmație nu am găsit în varianta în limba germană a articolului și cu atât mai puțin în varianta română (Vulpe, Căpitanu 1989, p. 74-75).

¹¹⁶ Vezi situația prezentată recent de T. Soroceanu referitoare la depozitele caracteristice bronzului timpuriu și mijlociu din România (Soroceanu 2012a, p. 12).

¹¹⁷ Kacsó 1995, p. 93, 107 (cu bibliografia mai veche), Abb. 10.

¹¹⁸ Kacsó 2009, p. 169. Lista nu este completă.

¹¹⁹ În afara unui celt, depozitul conține doar podoabe. Din compoziția sa lipsesc însă pandantivele în formă de clepsidră, pandantive semilunare ajurate cu tija perforată vertical, cele în formă de potcoavă, ori falerele, tutulii sau lanțurile-atârnaoare etc. (Mozsolics 1985, p. 110, Taf. 212-217). Nu credem că acest depozit poate fi încadrat printre depunerile de tip Arpășel.

(Szabolcs-Szatmár-Bereg megye, Ungaria)¹²⁰, Oradea IV, Otomani (com. Sălacea, jud. Bihor), Poșaga de Sus (com. Poșaga, jud. Alba), Răbăgani (jud. Bihor), Șuncuiuș (jud. Bihor), Sânnicolau de Munte (or. Săcuieni, jud. Bihor), Sânnicolau Român II (jud. Bihor)¹²¹, Tăut (com. Batăr, jud. Bihor), „Tiszafüred” (Ungaria) și „vestul Transilvaniei”¹²². La această categorie de depuneri mai pot fi adăugate depozitele de la Felsődobosza¹²³, Beliu (jud. Arad¹²⁴), Apateu (jud. Arad¹²⁵), Zăgujeni I (jud. Caraș-Severin¹²⁶), Zăgujeni II (jud. Caraș-Severin¹²⁷) și foarte probabil cel de la Lipova. Depozitul de la Gaj, în Banatul sârbesc, este compus și el în majoritate din podoabe¹²⁸. Piesele dominante sunt brățările, nasturii și colanele. Prin prezența tutulilor, a unui tip de lanțuri-atârănătoare și a unui pandantiv semilunar ajurat cu tija

¹²⁰ Compoziția depozitului este aproape identică cu cea a depunerii de la Debrecen-*Francia I*, fapt remarcat și de A. Mozsolics (Mozsolics 1985, p. 161-162, Taf. 218). Ca și în cazul acestei descoperiri, avem serioase rezerve cu privire la încadrarea sa printre depunerile de tip Arpășel.

¹²¹ Din ceea ce cunoaștem astăzi cu privire la compoziția depozitului (Petrescu-Dîmbovița 1977, p. 68-69), plasarea în categoria depunerilor de tip Arpășel nu este pe deplin justificată.

¹²² Atribuirea de către C. Kacsó a pieselor publicate de B. Pósta din fosta colecție a lui Hugo von Kilenyi (Pósta 1918, p. 113-119, 167-172, kép.1/1-4) unui prezumtiv depozit din „vestul Transilvaniei” (Kacsó 1989, p. 81-82; Kacsó 1995, p. 93; Kacsó 2009, p. 169) trebuie privită cu rezerva de rigoare.

¹²³ Mozsolics 1973, p. 134-135.

¹²⁴ Boroffka, Luca 1995, p. 225-227, Abb. 1/1-14.

¹²⁵ Depozitul a fost găsit în 1977, pe fosta pășune a satului, la locul numit *Nadă* sau *Trestie*. La momentul descoperirii, colecția de bronzuri a fost compusă din 13 pandantive în formă de clepsidră, două seceri, un nasture („un buton”), „un fragment de cataramă și, se pare, și un topor-celt” (Mureșan, Caba 2007, p. 112-118).

¹²⁶ Gumă, Popescu 1992, p. 53-58.

¹²⁷ Depozitul a fost descoperit în 1996 în punctul *Dealul Mare*, ca urmare a unei cercetări de teren efectuată de P. Bona, M. Gumă și O. Popescu. Moartea regretatului M. Gumă a lăsat manuscrisul doar în faza de desen și de descriere a pieselor. Este de salutat publicarea sa și în această formă (Săcărin, Negrei 2013, p. 157-194). În comparație cu depozitul de la Caransebeș, aflat la câțiva kilometri de Zăgujeni, care are o cu totul altă compoziție (Petrescu-Dîmbovița 1977, p. 87, cu bibliografia mai veche), depozitul de la Zăgujeni II este constituit în marea sa majoritate din podoabe. Din nefericire, în articolul recent publicat, nu se specifică numărul exact al pieselor și nici repartitia lor pe categorii de obiecte. În încercarea de a le număra am întâmpinat serioase dificultăți, pe care nu mai dorim să le menționăm aici. Corelând descrierea obiectelor, uneori greșită (poziția 1-2 etc.), cu ilustrația, am ajuns la următoarele date statistice: depozitul este alcătuit din 61 de tutuli, 19 butoni, 16 brățări, 6 ace, 4 mici verigi, 2 colane, un topor cu aripioare, un celt, un brâu rulat, un ciocan cu toc (gură) de înmănușare și probabil un șirag compus din 31 de mărgelile de chihlimbar, 57 de mărgelile de sticlă de diverse forme, o piesă dintr-un material neprecizat prezentând 6 mici proeminențe și o piesă din piatră. După autorii articolului numărul total al pieselor ar fi 101, numărându-le au ieșit la socoteală doar 90!

¹²⁸ Rašajski 1975, p. 52-60.

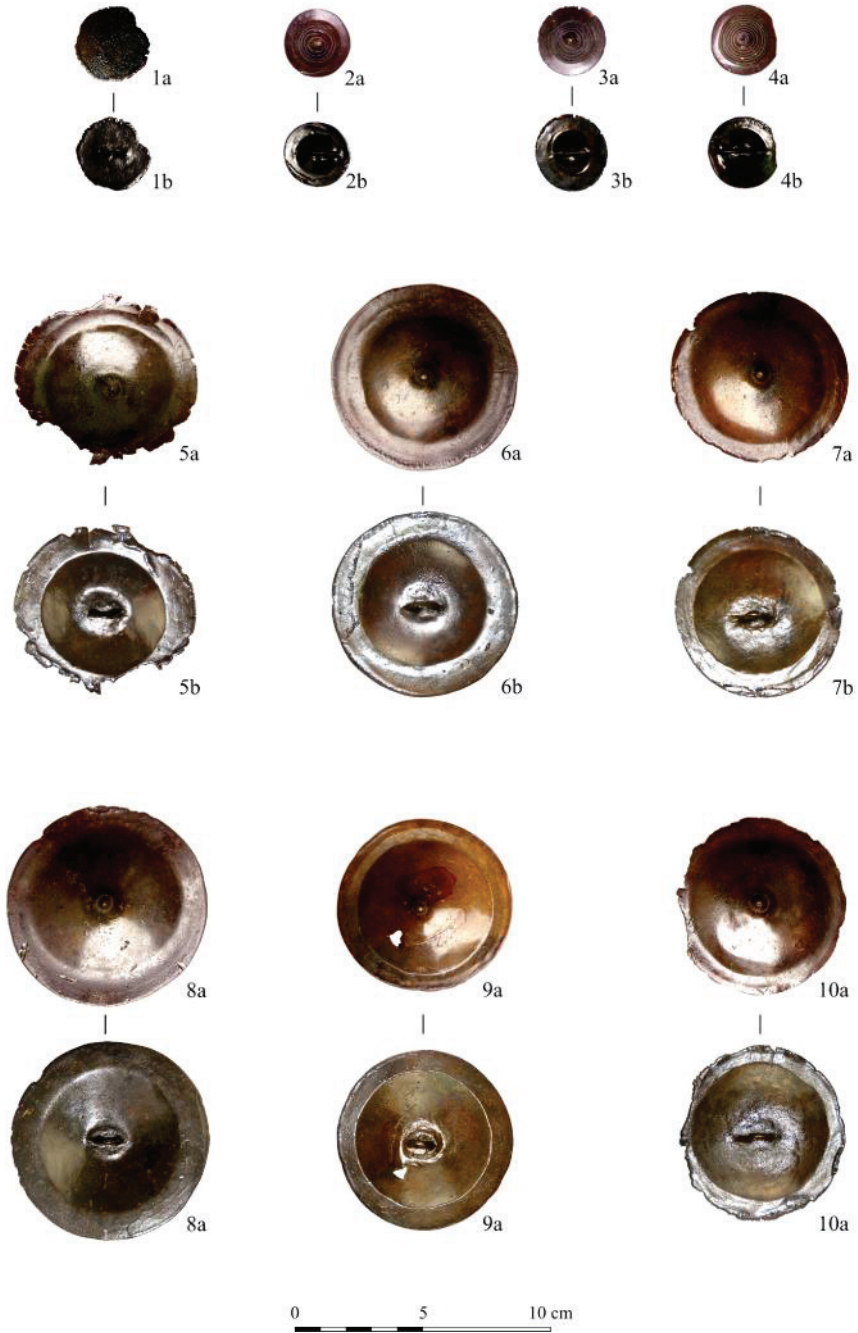

Fig. 2. Depozitul de bronzuri de la Lipova

perforată vertical, colecția se apropie de practica depunerilor de tip Arpășel. Probabil ne aflăm la periferia acestei mode depoziționale (**fig. 3**).

În privința datării descoperirii de la Lipova, am văzut că cele trei categorii de piese (nasturi, tutuli și falere) apar împreună în depozitele de la Otomani, Balc, Răbăgani, Oradea IV și Tăut, toate plasate în Bronz D (bronz târziu II) și „Ha A1” (parțial bronz târziu III). În diverse alte combinații le regăsim și în alte depuneri care au fost încadrate cronologic în aceleași etape. În lipsa unor alte elemente de datare nu ne rămâne decât să acceptăm plasarea în timp a pieselor de la Lipova pe o perioadă mai lungă de timp Bronz D-Ha A (bronz târziu II-III), o caracteristică a depozitelor de tip Arpășel.

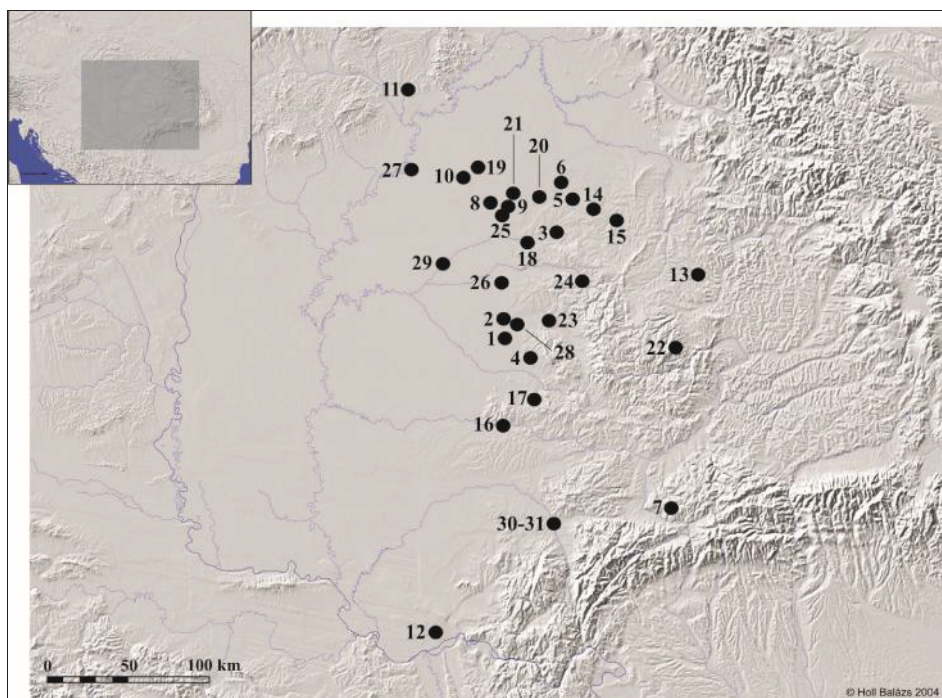

Fig. 3. 1. Apateu; 2. Arpășel; 3. Balc; 4. Beliu; 5. Cehăluț I; 6. Chereușa; 7. Cioclovina; 8. Ciocaia; 9. Cubulcut; 10. Debrecen *Francsika* I; 11. Felsődobsza; 12. Gaj; 13. Giula; 14. Giurtelecu Șimleului; 15. Guruslău; 16. Lipova; 17. Minișu de Sus; 18. Mișca; 19. Nyírlugos?; 20. Oradea IV; 21. Otomani; 22. Poșaga de Sus; 23. Răbăgani; 24. Șuncuiuș; 25. Sânnicolau de Munte; 26. Sânnicolau Român II?; 27. „Tiszafüred”; 28. Tăut; 29. „vestul Transilvaniei”?; 30-31. Zăgujeni

Ar mai fi necesare câteva precizări legate de caracterul unor astfel de depuneri. N. Boroffka, prezentând depozitul de la Beliu, jud. Arad, comenta interpretările Amaliei Mozsolics privind caracterul unor depozite compuse

preponderent din podoabe, adăugând și posibilitatea ca respectivele depozite să reprezinte depuneri votive făcute probabil de femei¹²⁹. Pentru o interpretare rituală a unor contexte, precum peșterile, în care au fost plasate preponderent podoabe, s-au pronunțat anterior și alți specialiști¹³⁰. În literatura germană există o dezbatere mai veche cu privire la acele „Depots mit Schmuck und Pferdegeschirr”¹³¹. W. A. von Brunn, prelucrând depozitele bronzului târziu dintre Elba și Weichsel (Vistula), a constatat că există o legătură între depunerea rituală a podoabelor de femei și cea a garniturilor de cai¹³². Tema este reluată mai târziu de către C. Metzner-Nebelsick și L. Nebelsick¹³³. Referindu-se la depozitele din vestul Transilvaniei, ei ajung la concluzia că cel puțin în cazul depozitelor de la Cehăluț I și Otomani „scheint sicher eine Reflexion des bereits beschriebenen Hortmusters Frau-Pferd auf”¹³⁴. Așa cum am văzut mai sus, în aceeași categorie a mai fost inclusă și depunerea din peștera de la Cioclovina. La o asemenea interpretare s-a ajuns prin extrapolarea situațiilor din unele depozite mai târzii (Ha B-C - „älteren Urnenfelderzeit”) atât din Bazinul Carpatic, cât și din bronzul nordic, când alături de zăbale există falere și alte obiecte considerate ca fiind piese ce ornașau harnașamentul. Adresantul ar putea fi deci o zeităte feminină cu atribute eqvestre precum Hera, Atena, Afrodita sau Demetra. Aceasta din urmă a fost identificată cu acea Potnia din lumea miceniană¹³⁵. De asemenea

„Den chthonisch fruchtbaren Aspekt der hippomorphen Göttin mag die proeminente Stellung von Pferd-Frauen in den Genealogien der ältesten Helden erklären und dadurch Einblick in die Legitimationsideologie der mykenischen Dynasten gewähren”¹³⁶.

A. Hänsel completează această interpretare cu o foarte interesantă analogie dintr-o perioadă mai târzie. Ea pune în legătură ofranda cu persoana care a depus-o. Ca argument este adusă o descoperire din templul Herei de la San Sosti. Zeiței i-a fost oferit un topor, care nu este un atribut al său, și care potrivit inscripției a aparținut unui măcelar¹³⁷.

Din această perspectivă ne putem pune următoarea întrebare: colecțiile compuse din podoabe sau în majoritate din podoabe au fost depuse doar de femei? Așa cum am văzut, în unele depozite de tip Arpășel

¹²⁹ Boroffka, Luca 1995, p. 226, nota 3.

¹³⁰ Emödi 1980, p. 266-269; Hüttel 1981, p. 80; recent Soroceanu 2012b, p. 233-238.

¹³¹ Hänsel 2001, p. 23-25.

¹³² Brunn 1980, p. 123-126.

¹³³ Metzner-Nebelsick, Nebelsick 1999, p. 82-98.

¹³⁴ *Ibidem*, p. 84.

¹³⁵ Chadwick 1979, p. 410-411.

¹³⁶ Metzner-Nebelsick, Nebelsick 1999, p. 94.

¹³⁷ Hänsel 2001, p. 24. Vezi Pugliese Corratelli 1996, p. 496, nr. cat. 131.

alături de podoabe apar atât arme (fragmente de săbii, pumnale, cuțite, vârfuri de lănci), cât și unelte. Este, deci, posibil ca asemenea obiecte să fie elemente de decor și pentru costumul bărbătesc nu doar pentru cel femeiesc¹³⁸. Cu siguranță un astfel de costum nu era purtat zilnic, ci la ocazii speciale. În această situație, ipoteza avansată de Alix Hänsel ni se pare cea corectă: „Der Schmuck kann also ebenso gut zur zeremoniellen Kleidung einer bedeutenden männlichen Person gehört haben”¹³⁹. De asemenea, contextele depoziționale sunt diferite de la peșteri la inventare funerare, situații încărcate de profunde valențe spirituale.

În final, dorim să sistematizăm datele oferite de descoperirea prezentată în paginile de față. Dacă compoziția depozitului este nesigură, localizarea sa la Lipova sau în împrejurimi este foarte probabilă. Contextele în care au fost găsiți nasturii, tutulii și falerele sugerează faptul că astfel de podoabe trebuie puse mai ales în legătură cu ornamentarea costumului purtat de femei și bărbați la anumite ocazii (evenimente festive, funerare etc.) și nu neapărat cu împodobirea harnașamentului cailor. În lipsa unor elemente de datare mai sigure, propunem plasarea depozitului de la Lipova într-o secvență mai largă de timp, ce acoperă bronzul târziu II-III (Bronz D - Ha A). Compoziția sa îl atașează unor practici în care caracteristică era depunerea preponderentă a unor anumite tipuri de podoabe (*depozite de tip Arpășel*). Aceasta se făcea în cadrul unor ritualuri în care puterile divine erau înduplecate prin sacrificarea unor bunuri personale sau substitute ale acestora.

The Bronze Hoard from Lipova, Arad County

(Abstract)

The metal objects presented in this article were identified in the Lipova Museum collections under the name of bronze buckles dated to the 20th century (inv. no. 2617-2626) and were probably part of a bronze hoard donated in 1971 by the collectors Kiss and Schultz. There is no information regarding the context of the discovery and, implicitly, there is no certainty as to the original composition of the deposit.

Under the consideration that Romanian scholars have called the buttons, the tutuli and phalerae by different names, before presenting the catalog of discoveries, the functionality, dating and interpretation of the hoard from Lipova, we made certain

¹³⁸ Interesant este contextul funerar tumular de la Dedinka (sud-vestul Slovaciei). Mormântul II, datorită celor 100 de piese de bronz, a fost considerat ca fiind cel mai bogat mormânt de femeie caracteristic „culturii” Čaka și datat în perioada de trecere de la Br D la Ha A1 (Paulík 1976, p. 373, Tab. II). Printre piesele de bronz se remarcă o serie de podoabe ce aparțin modei depoziționale Arpășel.

¹³⁹ Hänsel 2001, p. 25.

terminological observations. The terms used for these objects in foreign literature are also mentioned.

The deposit, as it came to us, is made up of a single shank button (**fig. 1/1, 2/1a-1b**), three tutuli (**fig. 1/2-4, 2/2a-2b, 3a-3b, 4a-4b**) and six phalerae (**fig. 1/5-10, 2/5a-5b, 6a-6b, 7a-7b, 8a-8b, 9a-9b, 10a-10b**). We have, therefore, only ornaments. I. Ordentlich made the same observation long time ago, when he published the deposit from Otomani-*Cetatea de pământ*. The existence of certain deposits made up exclusively or mostly of ornaments, was also noticed by A. Mozsolics. S. Hansen's mentions regarding the characteristics of the deposits from Crișana area ("Hortfunde in Region 10") are also important. We are, therefore, in a region where mainly ornaments were deposited, the so-called "Schmuckhorte", which consist of bracelets, pendants, buttons and phalerae.

C. Kacsó has the merit of having made a closer analysis of this type of discoveries, that he includes in a separate series: Arpășel-type deposits. They are mainly made up of sand-glass pendants (*sanduhrförmigen Anhänger*), conical pendants with triangular openings (*kegelförmigen Anhänger mit dreieckigen Durchbrechungen*), crescent pendants with vertically perforated shanks (*durchbrochene halbmondförmige Anhänger mit vertikal durchlochtem Stiel*), horseshoe pendants (*hufeisenförmigen Anhänger*), wheel pendants (*Radanhänger*), phalerae (*Bronzescheiben*), tutuli (*Bronzeknöpfe mit abgetreppter Mitte*), hanging chains (*Kettengehänge*), iron cap-shaped buttons (*Blecbuckel*) and belts (*Gürtel*). To all these, there were added other objects such as disc and spin axes (*Nackenscheibenäxte*), bracelets (*Armringe*), armllets (*Handschutzspiralen*), sickles (*Sicheln*), different types of pins (*Scheiben- und Ösennadeln*) etc. The Arpășel-type deposits are subsumed, from chronological point of view, to a wider period of time: Bronze D and Ha A (Late Bronze Age II-III). The majority of these deposits appear in Western Romania, overlapping with the habitat of Igrîța and Cehăluț groups. It is also mentioned that in this area, near the Arpășel-type deposits, other bronze deposits with different objects have been found.

For a better dating of the hoard from Lipova and a better understanding of the functionality of the artifacts, we discussed discoveries of buttons, tutuli and phalerae from the surrounding area as well. The three categories of artifacts can be found together in deposits at Otomani, Balc, Răbăgani, Oradea IV and Tăut, all of them dated to Bronze D (Late Bronze Age II) and "Ha A1" (Late Bronze Age III). They can also be found in different combinations in other deposits (Cehăluț I, Minișu de Sus, Cornuțel, "Tiszafüred", Arpășel, Felsődobsza, Bicaci or in the caves from Cioclovina, Șuncuiuș or Igrîța) dated to the same period. Because we lack other dating elements, we can simply accept that the artifacts from Lipova are included in the wider time period Bronz D-Ha A (Late Bronze Age II-III), which is characteristic of the Arpășel deposits.

As for the utility of the buttons, phalerae and tutuli, the answer was searched in the several combinations of deposits and cave depositions and by analyzing burials or settlements. It is important to mention that in certain deposits from Western Romania, where bronze psaliae or other harness objects specific to the Uriu-Ópályi deposit tradition appear, the artifacts we discuss are missing. It is well known that there are few funerary contexts which can be attributed to Late Bronze Age D-Ha A (Late Bronze Age II-III) in the area situated between Tisa and the Apuseni Mountains and Poiana Ruscă - Banatului Mountains, respectively. Another aspect is that most of the graves are incineration graves. All in all, the examples we found suggest that the objects were used for adorning certain attires and were not harness items.

The list of Arpășel-type deposits offered in 1995 by C. Kacsó was corrected and completed with new discoveries (**fig. 3**). In the final part, several observations regarding the characteristics of this kind of deposition were made.

In conclusion, it can be stated that, while the composition of the deposit is uncertain, its localization in Lipova or in the surrounding area is very possible. The contexts in which buttons, tutuli and phalerae were found, suggest the fact that this kind of ornaments can be connected with the attire of men or women for certain occasions (festive events, funerals, etc.) and they are not necessarily harness decorations. Because we lack concrete dating elements, we suggest to place the deposit from Lipova in a wider time frame which covers Late Bronze Age II-III (Bronze D-Ha A). Judging by its composition, it can be connected to ritual practices during which certain types of ornaments, personal belongings or their substitutes, would be sacrificed (Arpășel-type deposits) to relent divine powers.

(translated by Raluca Burlacu-Timofte)

Explanation of Figures

Fig. 1. The bronze hoard from Lipova.

Fig. 2. The bronze hoard from Lipova.

Fig. 3. 1. Apatcu; 2. Arpășel; 3. Balc; 4. Beliu; 5. Cehăluț I; 6. Chereușa; 7. Cioclovina; 8. Ciocaiia; 9. Cubulcut; 10. Debrecen *Francsika* I?; 11. Felsődobsza; 12. Gaj; 13. Giula; 14. Giurtelecu Șimleului; 15. Guruslău; 16. Lipova; 17. Minișu de Sus; 18. Mișca; 19. Nyírlugos?; 20. Oradea IV; 21. Otomani; 22. Poșaga de Sus; 23. Răbăgani; 24. Șuncuiuș; 25. Sânicolau de Munte; 26. Sânicolau Român II?; 27. „Tiszafüred”; 28. Tăut; 29. „Western Transylvania”?; 30-31. Zăgujeni.

Abrevieri bibliografice

Åberg 1935	- Nils Åberg, <i>Bronzezeitliche und früheisenzeitliche Chronologie. Teil V. Mitteleuropäische Hochbronzezeit</i> , Stockholm, 1935.
Bader 1969	- Tiberiu Bader, <i>Depozitul de bronzuri de la Domănești</i> , în <i>StComSM</i> , I, 1969, p. 73-84.
Bader 1978	- Tiberiu Bader, <i>Epoca bronzului în nord-vestul Transilvaniei. Cultura pretracică și tracică</i> , București, 1978.
Beltz 1902	- Robert Beltz, <i>Kegelgrab von Radelübbe (bei Hagenow)</i> , în <i>Mecklenburgische</i> , 67, 1902, p. 96-99.
Blischke 2002	- Jobst Blischke, <i>Gräberfelder als Spiegel der historischen Entwicklung während der mittleren Bronzezeit im mittleren Donaugebiet</i> , UPA, 80, Bonn, 2002.
Bóna 1958	- István Bóna, <i>Chronologie der Hortfunde vom Koszider-Typus</i> , în <i>ActaArchHung</i> , IX, 1958, p. 211-243.
Boroffka 1994	- Nikolaus Boroffka, <i>Die Wietenberg-Kultur. Ein Beitrag zur Erforschung der Bronzezeit in Südsteuropa</i> , UPA, 19, Bonn, 1994.
Boroffka, Luca 1995	- Nikolaus Boroffka, Sabin Adrian Luca, <i>Archäologische Metallfunde aus der Schulsammlung Beliu, Kr. Arad</i> , în Sorocanu 1995a, p. 225-228.
Bratu 2009	- Olimpia Bratu, <i>Depuneri de bronzuri între Dunărea Mijlocie și Nistru în secolele XIII-VII a. Chr.</i> , București, 2009.
v. Brunn 1968	- Wilhelm Albert von Brunn, <i>Mitteldutsche Hortfunde der jüngeren Bronzezeit</i> , Berlin, 1968.

Florin Gogâltan, Victor Sava

- v. Brunn 1980 - Wilhelm Albert von Brunn, *Eine Deutung spätbronzezeitlicher Hortfunde zwischen Elbe und Weichsel*, în *BerRGK*, 61, 1980, p. 91-150.
- Bukvić 2000 - Ljubomir Bukvić, *Kanelovana keramika Gava kompleksa u Banatu*, Novi Sad, 2000.
- Chadwick 1979 - John Chadwick, *Die mykenische Welt*, Stuttgart, 1979.
- Chidioșan 1977 - Nicolae Chidioșan, *Depozitul de bronzuri de la Mișca*, în *SCIVA*, 28, 1977, 1, p. 55-70.
- Chidioșan, Emődi 1981 - Nicolae Chidioșan, Ioan Emődi, *O descoperire de la sfârșitul epocii bronzului și începutul Hallstattului în peștera Mișidului, com. Șuncuiuș, jud. Bihor*, în *Thraco-Dacica*, II, 1981, p. 161-167.
- Chidioșan, Emődi 1982 - Nicolae Chidioșan, Ioan Emődi, *Grupul cultural Igrîța de la sfârșitul epocii bronzului*, în *Crisia*, XII, 1982, p. 61-86.
- Chidioșan, Emődi 1983 - Nicolae Chidioșan, Ioan Emődi, *Descoperirile arheologice din peștera Izbândiș (comuna Șuncuiuș) aparținând grupului cultural Igrîța*, în *Crisia*, XIII, 1983, p. 17-32.
- Comșa 1966 - Eugen Comșa, *Le dépôt en bronze de Cioclovina (Carpathes Méridionales)*, în *AAC*, VIII, 1966, p. 169-174.
- Csányi 1982 - Marietta Csányi, *Bronzkor*, în „*Szolnok megye a népek országhátján*”. *Szolnok megye története a régészeti leletek tükrében. Állandó kiállítás vetetője Demjanich János Múzeum*, Szolnok, 1982, p. 32-46, 102-106.
- Dénes, Emődi 2004 - István Dénes, János Emődi, *Két bronz tárgy a Vargyas-völgyi Orbán Balázs-barlangból*, în *Acta (Siculica)*, 2, 2004, p. 95-98.
- Dumitrașcu, Emődi 1980 - Sever Dumitrașcu, Ioan Emődi, *Materiale arheologice de la sfârșitul epocii bronzului și de la începutul epocii fierului descoperite la Biharea*, în *ActaMP*, IV, 1980, p. 47-67.
- Dumitrașcu, Emődi 1981 - Sever Dumitrașcu, Ioan Emődi, *Descoperiri arheologice hallstattiene la Biharea*, în *Ziridava*, XIII, 1981, p. 75-109.
- Dumitrașcu, Crișan 1989 - Sever Dumitrașcu, Ioan Crișan, *Depozitul de bronzuri de la Șuncuiuș*, în *Crisia*, XIX, 1989, p. 17-118.
- Emődi 1977 - Ioan Emődi, *Un cilindru de os de la Otomani*, în *LȘ*, 1977, p. 9-13.
- Emődi 1978a - Ioan Emődi, *Noi date privind depozitul de la Cioclovina*, în *SCIVA*, 29, 1978, 4, p. 481-495.
- Emődi 1978b - Ioan Emődi, *Depozitul de ceturi de la Sîntimreu*, în *Crisia*, VIII, 1978, p. 525-529.
- Emődi 1979a - Ioan Emődi, *O groapă rituală de la sfârșitul epocii bronzului descoperită la Oradea*, în *Crisia*, IX, 1979, p. 735-743.
- Emődi 1979b - Ioan Emődi, *O locuință de la sfârșitul epocii bronzului descoperită la Oradea*, în *LȘ*, 1979, p. 149-153.
- Emődi 1980 - Ioan Emődi, *Necropola de la sfârșitul epocii bronzului din peștera Igrîța*, în *SCIVA*, 31, 2, 1980, p. 229-273.
- Emődi 1981 - János Emődi, *Descoperiri arheologice din peșterile din Cbeile Vîrghișului*, în *Aluta*, XII-XIII, 1981, p. 429-431.
- Emődi 1984 - Ioan Emődi, *Descoperiri ale culturilor Coțofeni și Baden în peșterile Igrîța și Izbîndiș*, în *ActaMN*, XXI, 1984, p. 405-431.
- Emődi 1985 - Ioan Emődi, *Asupra începutului epocii bronzului în Bihor*, în *Thraco-Dacica*, VI, 1985, p. 123-144.

- Emődi 1992a - Ioan Emődi, *Ceramica ornamentată cu snur din peșterile Igrîța și Izbândiș*, în *ActaMN*, XXIV-XXV, 1987-1988 (1992), p. 485-505.
- Emődi 1992b - Ioan Emődi, *Die Schnurkeramik aus der Igrîța- und Izbândiș-Höhle*, în Petre Roman, Ann Dodd-Oprîțescu, Pál János (Hrsg.), *Beiträge zur Problematik der schnurverzietten Keramik Südosteuropa*, Mainz am Rhein, 1992, p. 192-194.
- Emődi 1995 - Ioan Emődi, *Descoperiri din epoca bronzului din Peștera Mișidului*, în *Crisia*, XXV, 1995, p. 9-21.
- Emődi 1997 - Ioan Emődi, *Descoperiri de la sfârșitul epocii bronzului din Peștera Ungurului (jud. Bihor)*, în *ActaMN*, 34/I, 1997, p. 485-504.
- Emődi 2000a - János Emődi, *Történeti adatok Nagyvárad múltjából*, I-II, Oradea, 2000.
- Emődi 2000b - Ioan Emődi, *Topoare de cupru din nordul Bihorului*, în *Crisia*, XXX, 2000, p. 443-446.
- Emődi 2003a - János Emődi, *Descoperiri de la sfârșitul epocii bronzului din Bihor*, în Aurel Chiriac, Lucia Cornea, Călin Ghemiș, Gabriel Moisa (coord.), *In memoriam Nicolae Chidioșan*, Oradea, 2003, p. 115-127.
- Emődi 2003b - János Emődi, *Bronzleletek homoródalmási Orbán Balász-barlangból*, în *Acta (Siculica)*, 1, 2003, p. 77-94.
- Emődi 2005 - János Emődi, *O așezare din epoca bronzului de la Palota Veche*, în *EphNap*, XII, 2002 (2005), p. 5-35.
- Emődi, Hadnagy 1982 - Ioan Emődi, Árpád Hadnagy, *Așezarea hallstattană de la Șunciuș, județul Bihor*, în *Crisia*, XII, 1982, p. 383-392.
- Foltiny 1955 - Stephan Foltiny, *Zur Chronologie der Bronzezeit des Karpatenbeckens*, Bonn, 1955.
- Gogăltan 1999 - Florin Gogăltan, *Bronzul timpuriu și mijlociu în Banatul românesc și pe cursul inferior al Mureșului. I. Cronologia și descoperirile de metal*, Timișoara, 1999.
- Gogăltan et alii 2013 - Florin Gogăltan, Victor Sava, Lucian Mercea, *Sântana „Cetatea Veche”. Metal and Power*, în *Ziridava. Studia Archaeologica*, 27, 2013, p. 21-72.
- Gumă, Popescu 1992 - Marian Gumă, Octavian Popescu, *Un nou depozit de bronzuri descoperit în zona Caransebeșului*, în *Thraco-Dacica*, XIII, 1992, p. 53-58.
- Gumă 1993 - Marian Gumă, *Civilizația primei epoci a fierului în sud-vestul României*, București, 1993.
- Hallasi, Emődi 1985 - Gabor Hallasi, Ioan Emődi, *Descoperire arheologică în peștera Izbucl Topliței*, în *SCIVA*, 36, 1985, 3, p. 232-234.
- Hampel 1886 - József Hampel, *A bronzkor emlékei Magyarbónban*, I, Budapest, 1886.
- Hänsel 1968 - Bernhard Hänsel, *Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken*, Bonn, 1968.
- Hänsel 2001 - Alix Hänsel, *Frau und Pferd? Der Bronzefund von Kallies (Kalisz Pomorski) und die Ornatdepots der späten Bronzezeit*, în *Acta Praehistorica et Archaeologica*, 33, 2001, p. 14-27.
- Hänsel, Kalicz 1986 - Bernhard Hänsel, Nándor Kalicz, *Das bronzzeitliche Gräberfeld von Mezöcsát, Kom. Borsod, Nordostungarn*, în *BerRGK*, 67, 1986, p. 6-88.

Florin Gogâltan, Victor Sava

- Hansen 1994 - Svend Hansen, *Studien zu den Metaldeponierungen während der älteren Urnenfelderzeit zwischen Röhmetal und Karpatenbecken*, I-II, UPA, 21, Bonn, 1994.
- Hansen 2005 - Svend Hansen, *Über bronzezeitliche Horte in Ungarn - Horte als soziale Praxis*, in Barbara Horejs, Reinhard Jung, Elke Kaiser, Beba Teržan (Hrsg.), *Interpretationsraum Bronzezeit. Bernhard Hänsel von seinen Schülern gewidmet*, UPA, 121, Bonn, 2005, p. 211-230.
- Harding 2000 - Anthony F. Harding, *European Societies in the Bronze Age*, Cambridge, 2000.
- Honti, Kiss 2000 - Szilvia Honti, Viktória Kiss, *Neuere Angaben zur Bewertung der Hortfunde vom Typ Tolnanémedi*, in *ActaArbHung*, 51, 2000, p. 71-96.
- Honti, Kiss 2013 - Szilvia Honti, Viktória Kiss, *Bronze Hoard from Zalaszábar. New Data on the Study of the Tolnanémedi Horizon - Part 2*, in Alexandra Anders, Gábor Kalla, Viktória Kiss, Gabriella Kulcsár, Gábor V. Szabó (ed.), *Moments in Time. Papers Presented to Pál Raczky on His 60th Birthday*, Budapest, 2013, p. 739-755.
- Hüttel 1981 - Hans-Georg Hüttel, *Bronzezeitliche Trensen in Mittel- und Osteuropa. Grundzüge ihrer Entwicklung*, PBF, XVI, 2, München, 1981.
- Kacsó 1989 - Carol Kacsó, *Pandantivele de bronz în formă de clepsidră*, in *Apulum*, XXVI, 1989, p. 79-89.
- Kacsó 1990 - Carol Kacsó, *Piese inedite din depozitul de bronzuri de la Crăciunești*, in *SCIVA*, 41, 1990, 3-4, p. 235-250.
- Kacsó 1991 - Carol Kacsó, *Precizări cu privire la câteva descoperiri de bronzuri din Bihor (II)*, in *Crisia*, XXI, 1991, p. 9-16.
- Kacsó 1995 - Carol Kacsó, *Der Hortfund von Arpașel*, in Sorocceanu 1995a, p. 81-130.
- Kacsó 2001 - Carol Kacsó, *Zur chronologischen und kulturellen Stellung des Hügelgräberfeldes von Lăpuș*, in Carol Kacsó (Hrsg.), *Der nordkarpatischen Raum in der Bronzezeit. Symposium Baia Mare, 7.-10. Oktober 1998*, Baia Mare, 2001, p. 231-278.
- Kacsó 2003 - Carol Kacsó, *Der zweite Depotfund von Ungureni*, in Carol Kacsó (Hrsg.), *Bronzezeitliche Kulturerscheinungen im karpatischen Raum. Die Beziehungen zu den benachbarten Gebieten. Ehrensymposium für Alexandru Vulpe zum 70. Geburtstag, Baia Mare 10.-13. Oktober 2001*, Baia Mare, 2003, p. 267-300.
- Kacsó 2009 - Carol Kacsó, *Depozitul de bronzuri de la Sănnicolau de Munte (jud. Bihor, România)*, in *AB*, XVII, 2009, p. 167-173.
- Kemenczei 1984 - Tibor Kemenczei, *Die Spätbronzezeit in Nordostungarn*, Budapest, 1984.
- Kemenczei 2005 - Tibor Kemenczei, *Funde ostkarpatenländischen Typs im Karpatenbecken*, PBF, XX, 10, Stuttgart, 2005.
- Kemenczei 2009 - Tibor Kemenczei, *Studien zu den Denkmälern skythisch geprägter Alföld Gruppe*, IPH, XII, Budapest, 2009.
- Kipfer 2007 - Barbara A. Kipfer, *Dictionary of Artifacts*, Oxford, 2007.
- Kiss 2012 - Viktória Kiss, *Middle Bronze Age Encrusted Pottery in Western Hungary*, Budapest, 2012.

- Kobal' 2000 - Josip V. Kobal', *Bronzezeitliche Depotfunde aus Transkarpatien (Ukraine)*, PBF, XX, 4, Stuttgart, 2000.
- König 2004 - Peter König, *Spätbronzezeitliche Hortfunde aus Bosnien und der Herzegowina*, PBF, XX, 11, Stuttgart, 2004.
- Kytlicová 2007 - Olga Kytlicová, *Jungbronzezeitliche Hortfunde in Böhmen*, PBF, XX, 13, Stuttgart, 2007.
- Kovács 1975 - Tibor Kovács, *Tumulus Culture Cemeteries of Tiszafüred*, Budapest, 1975.
- Maraszek 2006 - Regine Maraszek, *Spätbronzezeitliche Hortfundlandschaften in atlantischer und nordischer Metalltradition*, Halle, 2006.
- Merhart 1956 - Gero von Merhart, *Über blecherne Zierbuckel (Falern)*, in *JRGZM*, 3, 1956, p. 28-116.
- Metzner-Nebelsick, Nebelsick 1999 - Carola Metzner-Nebelsick, Louis Nebelsick, *Frau und Pferd - ein Topos am Übergang von der Bronze- zur Eisenzeit Europas*, in *MittAnthrGesWien*, 129, 1999, p. 69-106.
- Mozsolics 1967 - Amália Mozsolics, *Bronzefunde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonte von Hajdúsámson und Koszderpadlás*, Budapest, 1967.
- Mozsolics 1973 - Amália Mozsolics, *Bronze- und Goldfunde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonte von Forró und Ópályi*, Budapest, 1973.
- Mozsolics 1985 - Amália Mozsolics, *Bronzefunde aus Ungarn. Depotfundhorizonte von Aranyos, Kurd und Gyermely*, Budapest, 1985.
- Müller-Karpe 1980 - Hermann Müller-Karpe, *Handbuch der Vorgeschichte, IV. Bronzezeit*, München, 1980.
- Mureșan, Caba 2007 - Augustin Mureșan, Ioan Caba, *Depozitul hallstattian de bronzuri de la Apateu, județul Arad*, in Peter Hügel, Augustin Mureșan (ed.), *Istoricul Lîvii Mărgăbitan la a 70-a aniversare*, Arad, 2007, p. 112-118.
- Nestor 1933 - Ion Nestor, *Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien*, in *BerRGK*, 22, 1932 (1933), p. 11-181.
- Ordentlich 1968 - Ivan Ordentlich, *Depozitul de bronzuri de la Otomani*, in *ActaMN*, V, 1968, p. 397-404.
- Paulík 1976 - Josef Paulík, *Dve nové mohyly z mladšej doby bronzovej na juhozápadnom Slovensku*, in *Archeologické rozhledy*, XXVIII, 1976, p. 369-373.
- Párducz 1965 - Mihály Párducz, *Hallstattzeitliche Phalern im Museum von Aiud*, in *Apulum*, V, 1965, p. 105-113.
- Pârvan 1926 - Vasile Pârvan, *Getica. O încercare de protoistorie a Daciei în mileniul I î.e.n. Săpăturile din Câmpia Munteană și geții din Masivul Carpatic*, București, 1926.
- Petrescu-Dîmbovița 1977 - Mircea Petrescu-Dîmbovița, *Depozitele de bronzuri din România*, București, 1977.
- Petrescu-Dîmbovița 1978 - Mircea Petrescu-Dîmbovița, *Die Siebeln in Rumänien*, PBF, XVIII, 1, München, 1978.
- Piganiol 1904 - André Piganiol, *Tutulus*, in Charles V. Daremberg, Edmond Saglio, *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, V, Paris, 1904, p. 558-559.
- Pósta 1918 - Béla Pósta, *Kilényi Hugó régiség-gyűjteménye. Die Altertmer der Sammlung des Herrn Hugo von Kilényi*, in *DolqCluj*, IX, 1918, p. 109-216.

Florin Gogâltan, Victor Sava

- Pugliese Corratelli 1996 - Giovanni Pugliese Corratelli, *The Western Greeks: Classical Civilisation in the Western Mediterranean*, London, 1996.
- Radu 1973 - Ortansa Radu, *Cu privire la necropola de la Crucei (jud. Timiș)*, în *SCIVA*, 24, 1973, 3, p. 503-520.
- Rašajski 1975 - Rastko Rašajski, *Ostava Gaj-Izlaž kod Kovina*, în Milutin Garašanin (red.), *Praistorijske ostave u Srbiji i Vojvodini*, Belgrad, 1975, p. 52-60.
- Roman, Némethi 1986 - Petre Roman, Ioan Némethi, *Descoperiri din perioada timpurie (pre Otomani) a epocii bronzului în nord-vestul României*, în *SCIVA*, 37, 1986, 3, p. 198-232.
- Rusu 1960 - Mircea Rusu, „Dokimmerijskie” detali kongskej sbrui iz Transilvanii, în *Dacia*, n.s., IV, 1960, p. 161-180.
- Rusu 1963 - Mircea Rusu, *Die Verbreitung der Bronzeborste in Transsilvanien vom Ende der Bronzezeit bis in die mittlere Hallstattzeit*, în *Dacia*, n.s., VII, 1963, p. 177-210.
- Rusu 1972 - Mircea Rusu, *Metalurgia bronzului din Transilvania la începutul Hallstattului*, teză de doctorat, Iași, 1972, mss.
- Sava, Andreica 2013 - Victor Sava, Luminița Andreica, *Social Identity in the Lower Mureș Valley During the Late Bronze Age: Two Seal-Headed Pins from Pecica “Site 14” Cemetery*, în Iosif V. Ferencz, Nicolae C. Rișcuța, Oana Tutilă Bărbat (ed.), *Archaeological Small Finds and Their Significance. Proceedings of the Symposium: Costume as an Identity Expression*, Cluj-Napoca, 2013, p. 49-76.
- Sava et alii 2012 - Victor Sava, George P. Hurezan, Florin Mărginean, *Late Bronze Age Metal Artifacts Discovered in Șagu, Site “A1_1”, Arad - Timișoara Highway (km 0+19.900 –0+20.620)*, în *Ziridava. Studia Arheologica*, 26/1, 2012, p. 83-107.
- Săcărin, Negrei 2013 - Caius Săcărin, Dimitrie P. Negrei, *Bronze Deposit from Zăgujeni (II), Caraș-Severin County*, în *Tibiscum. Arheologie*, 3, 2013, p. 157-194.
- Soroceanu 1995a - Tudor Soroceanu, *Bronzefunde aus Rumänien*, PAS, 10, Berlin, 1995.
- Soroceanu 1995b - Tudor Soroceanu, *Die Fundumstände bronzzeitlicher Deponierungen - Ein Beitrag zur Hortdeutung beiderseits der Karpaten*, în Soroceanu 1995a, p. 15-80.
- Soroceanu 2012a - Tudor Soroceanu, *Die Kupfer- und Bronzedepts der frühen und mittleren Bronzezeit in Rumänien*, Cluj-Napoca - Bistrița, 2012.
- Soroceanu 2012b - Tudor Soroceanu, *Die Fundplätze bronzzeitlicher Horte im heutigen Rumänien*, în Svend Hansen, Daniel Neumann, Tilmann Vachta (Hrsg.), *Hort und Raum. Aktuelle Forschungen zur bronzzeitlichen Deponierungen in Mitteleuropa*, Berlin, 2012, p. 225-254.
- Soroceanu, Retegan 1981 - Tudor Soroceanu, Alexandru Retegan, *Neue spätbronzezeitliche Funde im Norden Rumäniens*, în *Dacia*, n.s., XXV, 1981, p. 195-229.
- Stratan 1964 - Ion Stratan, *O nouă descoperire hallstattiană din Banat*, în *SCIVA*, 15, 1964, 4, p. 523-528.
- Schumacher-Matthäus 1985 - Gisela Schumacher-Matthäus, *Studien zu bronzzeitlichen Schmuck trachten im Karpatenbecken. Ein Beitrag zur Deutung der Hortfunde im Karpatenbecken*, Mainz am Rhein, 1985.

- Todorović 1977 - Jovan Todorović, *Praistorijska Karaburma II – nekropola bronzanog doba. The Prehistoric Karaburma II. The Necropolis of the Bronze Age*, Dissertationes et Monographiae, XIX, Belgrad, 1977.
- Trogmayer 1975 - Ottó Trogmayer, *Das bronzzeitliche Gräberfeld bei Tápé*, Budapest, 1975.
- Vulpe 1984 - Alexandru Vulpe, *Descoperiri hallstattiene din zona Aiudului*, în *Thraco-Dacica*, V, 1984, p. 36-63.
- Vulpe, Căpitanu 1989 - Alexandru Vulpe, Viorel Căpitanu, *Depozitul de bronzuri de la Gioseni*, în *Carpica*, XX, 1989, p. 69-81.
- Vulpe, Căpitanu 1995 - Alexandru Vulpe, Viorel Căpitanu, *Der Hortfund von Gioseni, Kr. Bacău, in der Moldau*, în Soroceanu 1995a, p. 237-244.

Cuvinte-cheie: Mureșul Inferior, Lipova, depozit de bronzuri, finalul epocii bronzului.

Keywords: Lower Mureș, Lipova, bronze hoard, Late Bronze Age.

LISTA ABREVIERILOR

AAC	- Acta Archaeologica Carpathica. Cracovia.
ABR	- Arbeitsberichte zur Bodendenkmalpflege in Brandenburg. Calau.
Acta	- Acta (Siculica). Muzeul Național Secuiesc. Sfântu Gheorghe.
ActaAA	- Acta Academiae Agriensis. Sectio Historiae. Eszterházy Károly Főiskola. Eger.
ActaArch	- Acta Archaeologica. Copenhagen.
ActaArchHung	- Acta Archaeologica. Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapest.
ActaH	- Acta Hargitensia. Hargita Megye Múzeumainak Évkönyve. Miercurea Ciuc.
ActaMN	- Acta Musei Napocensis. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei. Cluj-Napoca.
ActaMP	- Acta Musei Porolissensis. Muzeul Județean de Istorie și Artă Zalău. Zalău.
AÉ	- Archaeologiai Értesítő a Magyar régészeti, művész-történeti és éremtani társulat tudományos folyóirata. Budapest.
AIIA	- Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj. Cluj-Napoca (din 1990 Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu” Cluj-Napoca).
AIIAI/AIIX	- Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași. (din 1990 Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” Iași).
AIIGB	- Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu” din Cluj-Napoca. Institutul de Istorie „George Barițiu” din Cluj-Napoca. Cluj-Napoca.
AIIN	- Anuarul Institutului de Istorie Națională. Cluj-Sibiu.
AISC	- Anuarul Institutului de Studii Clasice. Cluj (Sibiu).
AJA	- American Journal of Archaeology. New York.
AK	- Archäologisches Korrespondenzblatt. Main.
Altertum	- Das Altertum. Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Berlin.
Aluta	- Aluta (Studii și comunicări - Tanulmányok és Közlemények). Sfântu Gheorghe.
AM	- Arheologia Moldovei. Institutul de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol”. Iași.
AnB	- Analele Banatului (serie nouă). Muzeul Banatului. Timișoara.
Angustia	- Angustia. Muzeul Carpaților Răsăriteni. Sfântu Gheorghe.
AnUBI	- Analele Universității din București - Istorie. Universitatea din București. București.
AnUCIPI	- Analele Universității „C. I. Parhon”, seria Științe Sociale. Istorie. Universitatea din București. București (din 1964 Analele Universității din București - Istorie).
Aquileia Nostra	- Aquileia Nostra. Bollettino dell'Associazione Nazionale per Aquileia. Milan & Aquileia.
ARCHEA	- Archéologie du cimetière chrétien. Actes du 2 colloque ARCHEA, Orléans 29 Septembre-1 ^{er} Octobre 1994.

	Supplément à la Revue Archéologique du Centre de la France 11. Tours: FÉRACF.
Antiquity	- Antiquity. A Quarterly Review of World Archaeology. York.
AO	- Arhivele Olteniei. Craiova; serie nouă (Institutul de Cercetări Socio-Umane. Craiova).
APA	- Acta Praehistorica et Archaeologica. Berlin.
Apulum	- Apulum. Acta Musei Apulensis. Buletinul Muzeului Regional Alba Iulia/Anuarul Muzeului Național al Unirii. Alba Iulia.
ArchAustr	- Archaeologia Austriaca. Viena.
Archeologické rozhledy	- Archeologické rozhledy. Praga.
ArchHung	- Archaeologica Hungaria. Budapest.
ArchKözl	- Archaeologiai Közlemények. Pesten (1859-1899).
Argo	- Argo.
ArhBas	- Arhivele Basarabiei. Chișinău (1929-1938).
ArhSom	- Arhiva Someșană. Arhiva Someșană. Revistă istorico-culturală. Năsăud (1924-1940).
Astra Salvensis	- Astra Salvensis. Cercul Salva al ASTRA. Salva.
AT	- Ars Transilvaniae. Institutul de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca. Cluj-Napoca.
AUA	- Annales Universitatis Apulensis. Series Historica. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia. Alba Iulia.
AV	- Arheološki vestnik. Ljubljana.
AVSL	- Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde. Sibiu.
BAHC	- Bibliotheca Archaeologica et Historica Corvinensis. Hunedoara.
Banatica	- Banatica. Muzeul de Istorie al Județului Caraș-Severin. Reșița.
BA	- Biblioteca de arheologie. Muzeul Național de Istorie a României. București.
BAR	- British Archaeological Reports (International Series). Oxford.
BB	- Bibliotheca Brukenthal. Muzeul Național Brukenthal. Sibiu.
BCȘS	- Buletinul Cercurilor Științifice Studențești. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia. Alba Iulia.
BerRGK	- Berichte der Römisch-Germanischen Kommission. Roman-Germanic Commission. Frankfurt am Main.
BHAUT	- Bibliotheca Historica et Archaeologica Universitatis Timisiensis. Timișoara.
BHAB	- Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica. Muzeul Banatului Timișoara. Timișoara.
BIAUL	- Bulletin of the Institute of Archaeology. University of London.
Biserica și Școala	- Biserica și Școala - Foaie Bisericească-scolastică, literară și economică. Arad (1877-1948).
BM	- Bibliotheca Marmatia. Baia Mare.
BMA	- Bibliotheca Musei Apulensis. Muzeul Național al Unirii. Alba Iulia.
BMS	- Bibliotheca Musei Sabesiensis. Muzeul Municipal „Ioan Raica”. Sebeș.
Brukenthal	- Brukenthal. Acta Musei. Muzeul Național Brukenthal. Sibiu.

Lista abrevierilor

BS	- Bibliotheca Septemcastrensis. Sibiu.
BTh	- Bibliotheca Thracologica. Institutul Român de Tracologie. București.
BUFM	- Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas.
Bună Vestire	- Bună Vestire. Organ de zidire creștină. Roma.
BV	- Bayerische Vorgeschichtsblätter. Kommission für bayerische Landesgeschichte.
CAANT	- Cercetări arheologice în aria nord-tracă. Institutul Român de Tracologie. București.
CAn	- Current Anthropology. Chicago.
Carpica	- Carpica. Complexul Muzeal „Iulian Antonescu”. Bacău.
CCA	- Cronica cercetărilor arheologice. București.
CCDJ/CCBD	- Cultură și civilizație la Dunărea de Jos/Culture et civilisation au Bas Danube. Muzeul Dunării de Jos. Călărași.
CCRPM	- Cercetări de conservare și restaurare a patrimoniului muzeal. București.
Cele Trei Crișuri	- Cele Trei Crișuri. Fundația Cele Trei Crișuri. Oradea (1920-1944).
Chronica Valachica	- Chronica Valachica. Vezi Scripta Valachica.
Chronos	- Chronos. Revistă de istorie. Despărțământul ASTRA „Mihail Kogălniceanu” Iași. Iași.
Civilisations	- Civilisations. Revue international d'anthropologie et de sciences humaines. Institut de Sociologie de l'Université libre de Bruxelles. Bruxelles.
CLL	- Cercetări de limbă și literatură. Oradea.
CN	- Cercetări numismatice. Muzeul Național de Istorie a României. București.
CommArchHung	- Communicationes Archaeologicae Hungariae, Magyar Némzeti Múzeum. Budapest.
Corviniana	- Corviniana. Acta Musei Corvinensis. Hunedoara.
Crisia	- Crisia. Culegere de materiale și studii. Muzeul Țării Crișurilor. Oradea.
CSSZMÉ	- Csíki Székely Múzeum Évkönyve. Muzeul Secuiesc al Ciucului. Miercurea Ciuc.
Cultura creștină	- Cultura creștină. Publicație apărută sub egida Mitropoliei Române Unite cu Roma Greco-Catolică și a Facultății de Teologie Greco-Catolică din Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca, Departamentul Blaj. Blaj.
Cultura poporului Dacia	- Cultura poporului. Cluj, București (1921-1930). - Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie. București, I, (1924) - XII (1948). Nouvelle série: Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”. București.
Danubius	- Danubius. Muzeul de Istorie Galați. Galați.
DavarLogos	- Davar Logos. Revista biblico-teologică de la Facultad de Teología de la Universidad Adventista del Plata.
DocMis	- Documenta Missionaria. Documenta Missionaria Hungariam et regionem sub ditone turcica existentem spectantia. Szegedi Hittudományi Főiskola. Szeged.

DolgCluj	- Dolgozatok az Erdély Nemzeti Múzeum Érem - és Régiségtarából. Kolosvár (Cluj).
DolgSzeged	- Dolgozatok. A. M. Kir. Ferencz József Tudományegyetem Archaeologiai Intézetéből. Szeged.
Drobeta	- Drobeta. Muzeul Regiunii Porților de Fier. Drobeta Turnu-Severin.
EcHR	- The Economic History Review. Economic History Society (UK).
EHR	- The English Historical Review. University of Oxford. Oxford (UK).
EJA	- European Journal of Archaeology.
EphNap	- Ephemeris Napocensis. Institutul de Arheologie și Istoria Artei. Cluj-Napoca.
Eurasia Antiqua	- Eurasia Antiqua. Zeitschrift für Archäologie Eurasiens. Mainz am Rhein.
Familia Română	- Familia Română. Baia Mare.
FI	- File de istorie. Muzeul de Istorie Bistrița. Bistrița.
Flacăra sacră	- Flacăra sacră. Organ pentru propagarea creațiunii umane în România. București (1934-1942).
FoliaArch	- Folia Archaeologica. Magyar Történeti Múzeum. Budapest.
Germania	- Germania. Anzeiger der Römisch-Germanischen Kommission. Frankfurt am Main.
Glasul monahilor	- Glasul monahilor. București (1924-1946).
Hermannstädter Zeitung	- Hermannstädter Zeitung. Sibiu.
Hesperia	- Hesperia. American School of Classical Studies at Athens. Cambridge.
HistTeacher	- The History Teacher. Society for History Education; University of Notre Dame. History Teachers' Association. USA.
HJ	- The Historical Journal. Cambridge University. Cambridge (UK).
HU	- Historia Urbana. Institutul de Cercetări Socio-Umane. Sibiu.
IPSR	- International Political Science Review. Columbia University, USA & Australian National University.
IS	- International Security. Belfer Center for Science and International Affairs. Harvard University. Cambridge (Massachusetts).
InvArchRoumanie	- Inventaria Archaeologica Roumanie. București.
InvArchRumänien	- Inventaria Archeologica Rumänien. București.
IPH	- Inventarta Praehistorica Hungariae. Budapest.
Istros	- Istros. Muzeul Brăilei. Brăila.
JAA	- Journal of Anthropological Archaeology.
Jahresbericht	- Jahresbericht des Instituts für Vorgeschichte der Universität Frankfurt am Main. Frankfurt am Main.
JAMÉ	- A Nyiregyházi Jónás András Múzeum Évkönyve. Nyíregyháza.
JAR	- Journal of Archaeological Research. New York.
JAS	- Journal of Archaeological Science. Academic Press. United States.
J. Biogeogr.	- Journal of Biogeography. London.

Lista abrevierilor

JCH	- Journal of Contemporary History. Sage Publications, Los Angeles, London, New Delhi, Singapore, Washington DC.
JFA	- Journal of Field Archaeology. Boston University.
JMH	- The Journal of Modern History. University of Chicago. Chicago.
JOML	- Jahrbuch des Oberösterreichischen Musealvereines für Landeskunde. Linz.
JPS	- The Journal of Peasant Studies. Critical Perspectives on Rural Politics and Development.
JRGZM	- Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums zu Mainz. Mainz.
JRS	- The Journal of Roman Studies. London.
JSRI	- Journal of the Study of Religious & Ideologies. Societatea Academică de Cercetare a Religiiilor și Ideologiilor. Cluj-Napoca.
JWP	- Journal of World Prehistory. New York.
KVSL	- Korrespondenzblatt des Vereines für Siebenbürgische Landeskunde. Hermannstadt [Sibiu].
Laborativ Arkeologi	- Laborativ Arkeologi. Institutionen för arkeologi och antikens kultur. Stockholms universitet. Stockholm.
Latomus	- Latomus. Revue d'études latines. Bruxelles.
Litua	- Litua. Muzeul Județean „Alexandru Ștefulescu” Gorj. Târgu-Jiu.
LȘ	- Lucrări științifice. Institutul de Învățământ Superior Oradea.
Magyar városok	- Magyar városok és vármegyék monográfiája. Budapest.
MAGW	- Mitteilungen der anthropologischen Gesellschaft in Wien. Wien (1912-1941).
Man	- Man. Man. Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland.
Marmatia	- Marmatia. Muzeul Județean Maramureș. Baia Mare.
MCA	- Materiale și cercetări arheologice. București.
Mecklenburgische	- Jahrbücher des Vereins für Mecklenburgische Geschichte und Altertumskunde.
MemAntiq	- Memoria Antiquitatis. Complexul Muzeal Județean Neamț. Piatra Neamț.
MittAnthrGesWien	- Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien. Hrsg. von der Anthropologischen Gesellschaft in Wien.
Mitteilungen	- Mitteilungen aus dem Baron Brukenthalischen Museums. Sibiu.
ΜΩΜΟΣ	- ΜΩΜΟΣ. Óskoros Kutatók Összejövetelének konferenciakötete.
MonHistBp	- “Est tu scholaris” Ünnepi tanulmányok Kubinyi András 75. születésnapjára. Monumenta Historica Budapestinensia. Budapesti Történeti Múzeum. Budapest.
MT	- Magyar Törvénytár, Corpus Juris Hungarici. Budapest [Ungarische Gesetze].
MTCN	- Magyarország tiszti cím- és névtára. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest.
NAFD	- Neue Ausgrabungen und Forschungen in Niedersachsen.
Nature	- Nature. London.

- OH VI** - Opuscula Hungarica VI. Magyar Nemzeti Múzeum. Budapest.
- OJA** - Oxford Journal of Archaeology, Blackwell Publishing Inc. United Kingdom.
- Ősrégészeti levelek** - Ősrégészeti levelek. Prehistoric newsletter. Budapest.
- PA** - Patrimonium Apulense. Alba Iulia.
- PamArch** - Památky archeologické. Praga.
- PAS** - Prähistorische Archäologie in Südosteuropa. Berlin.
- PBF** - Prähistorische Bronzefunde. München.
- Peuce** - Peuce. Studii și comunicări de istorie veche, arheologie și numismatică. Tulcea.
- Potaissa** - Potaissa. Studii și comunicări. Turda.
- PPS** - Proceedings of the Prehistoric Society. Cambridge-London.
- Programm Mühlbach** - Programm des evangelischen Untergymnasium in Mühlbach und der damit verbundenen Lehranstalten. Mühlbach (Sebeș).
- PZ** - Prähistorische Zeitschrift. Deutsche Gesellschaft fuer Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte, Institut für Prähistorische Archäologie. Berlin.
- QR** - Quaternary Research. University of Washington.
- QSR** - Quaternary Science Reviews. The International Multidisciplinary Research and Review Journal.
- RA** - Revista Arhivelor. București.
- Rațiunea** - Rațiunea. Organ al „Asociației științifice de educație pozitivă” București. București (1911-1914).
- RB** - Revista Bistriței. Complexul Muzeal Bistrița-Năsăud. Bistrița.
- RC** - Revista Catolică. București (1912-1916).
- Realitatea ilustrată** - Realitatea ilustrată. Cluj, București (1927-1946).
- REN** - Revue des études napoléoniennes. Paris, France: Libraries Félix Alcan (1912-1924).
- Renașterea** - Renașterea. Organul oficial al Eparhiei Ortodoxe Române a Vadului, Feleacului, Geoagiului și Clujului. Cluj.
- Revista din Iași** - Revista din Iași. Iași.
- Revista istorică** - Revista istorică: dări de seamă, documente și notițe. București (1915-1943).
- RHSEE** - Revue historique du sud-est européen. Institut d’Histoire Universelle „N. Iorga”. București (1925-1941).
- RHMC** - Revue d’histoire moderne et contemporaine. Berlin. Paris.
- RI** - Revista de Istorie (din 1990 Revista istorică). București.
- RIR** - Revista istorică română. Institutul de Istorie Națională - Universitatea București. București (1931-1947).
- RM** - Revista muzeelor. București.
- RREI** - Revue Roumaine d’Etudes Internationales. București.
- RRH** - Revue roumaine d’histoire. București.
- RRHA** - Revue Roumaine d’Histoire de l’Art, série Beaux-Arts. Academia Română. București
- Sargetia** - Sargetia. Buletinul Muzeului Județului Hunedoara (Acta Musei Devensis). Deva.
- SAA** - Studia Antiqua et Archaeologica. Institutul de Arheologie Iași. Iași.

Lista abrevierilor

SAI	- Studii și articole de istorie. Societatea de Științe Istorice din România. București.
SCIA	- Studii și Cercetări de Istoria Artei. Seria Artă Plastică. București.
SCICPR	- Studii și comunicări de istorie a civilizației populare din România. Sibiu.
SCIV(A)	- Studii și cercetări de istoria veche. București (din 1974, Studii și cercetări de istorie veche și arheologie).
SCIM	- Studii și cercetări de istorie medie. București.
SCN	- Studii și cercetări de numismatică. Institutul de Arheologie București.
Scripta Valachica	- Scripta Valachica. Studii și materiale de istorie și istorie a culturii. Târgoviște.
SDT	- Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt. Sibiu.
Societatea de mâine	- Societatea de mâine. Revistă săptămânală pentru probleme sociale și economice. Cluj (1924-1945).
SMIM	- Studii și Materiale de Istorie Medie. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”. București.
Social Forces	- Social Forces. Department of Sociology at the University of North Carolina.
SSK	- Studien zur Siebenbürgischen Kunstgeschichte, Köln. Wien.
Starinar	- Starinar, Treća Serija. Arheološki Institut. Beograd.
StComCaransebeș	- Studii și comunicări. Muzeul Județean de Etnografie și Istorie Locală. Caransebeș.
StComSibiu	- Studii și comunicări. Arheologie-istorie. Muzeul Brukenthal. Sibiu.
StComSM	- Studii și comunicări. Muzeul Județean Satu Mare. Satu Mare.
StRI	Studii. Revistă de istorie (din 1974 Revista de istorie și din 1990 Revista istorică)
StudArch	- A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Archaeologica. Szeged.
Studia	- Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Series Historia. Series Geologia-Geografia. Cluj-Napoca.
SUCH	- Studia Universitatis Cibiniensis. Series Historica. Universitatea „Lucian Blaga” Sibiu. Sibiu.
SympThrac	- Symposia Thracologica. Institutul Român de Tracologie. București.
SzMMÉ	- A Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve. Szolnok.
Terra Sebus	- Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis. Muzeul Municipal „Ioan Raica”. Sebeș.
Thraco-Dacica	- Thraco-Dacica. Institutul Român de Tracologie. București.
Tibiscum	- Tibiscum. Studii și Comunicări de Etnografie și Istorie. Muzeul Regimentului Grăniceresc din Caransebeș. Caransebeș.
Tisicum	- Tisicum. A Jász-Nagykun-Szolnok megyei múzeumok évkönyve. Szolnok.
TR	- Transylvanian Review. Centrul de Studii Transilvane. Cluj-Napoca.
Trans.AmPhilos.Soc.	- Transactions of the American Philosophical Society. Philadelphia.

Transilvania	- Transilvania. Foaia Asociațiunii Transilvane pentru Literatura Română și Cultura Poporului Român. Brașov.
Tribuna	- Tribuna. Arad (1911-1912).
Történelmi Szemle	- Történelmi Szemle. Magyar Tudományos Akadémia. Történettudományi intézet. Budapest.
TT	- Történelmi Tár. Magyar Történelmi Társulat. Budapest.
Tyragetia	- Tyragetia. Muzeul Național de Arheologie și Istorie a Moldovei. Chișinău.
Țara Bârsei	- Țara Bârsei. Muzeul „Casa Mureșenilor” Brașov. Brașov.
Ungarische Jahrbücher	- Ungarische Jahrbücher. Berlin.
Unirea poporului	- Unirea poporului. Blaj (1919-1948).
UPA	- Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie. Berlin.
VAH	- Varia Archaeologica Hungarica. Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézete. Budapest.
Vjesnik	- Vjesnik Arheološkog Muzeja u Zagrebu. Zagreb.
VKT	- Várak. Kastélyok, Templomok. Történelmi és örökségturisztikai online magazin.
WorldArch	- World Archaeology. London.
WPZ	- Wiener Prähistorische Zeitschrift. Selbstverlag der Wiener Prähistorischen Gesellschaft. Wien.
Zalai Múzeum	- Zalai Múzeum. Zalaegerszeg.
Zborník SNM	- Zborník Slovenského Národného Múzea. Bratislava.
ZfA	- Zeitschrift für Archäologie. Berlin.
ZfSL	- Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde. Gundelsheim.
Ziridava	- Ziridava. Studia Archaeologica. Muzeul Județean. Arad.